

צדיקים רשעים, רשעים צדיקים¹

אומרים שעל הזיכרון הפולני ועל הזיכרון היהודי מעיבים שני סוגי הכחשה.² הפולנים, לפי הגרסה המקלה של ההיסטוריה שלהם, שבה הם מציגים עצמם כצדיקים, מכחישים שבתקופת הכיבוש הגרמני היו בכלל פולנים שרצחו יהודים. לעומת זאת היהודים, שהזיכרון הלאומי שלהם מלא בכאב שלאחר השואה, מכחישים כמדומה – מתוך רפלקס של קרבן – שהיו בכלל צדיקים פולנים. במאמר זה, הנכתב בפולין שישה עשורים לאחר השואה, הייתי רוצה להציג את הנושא בצורה שתימנע משתי ההכחשות.

המקור לעיונים אלה הוא כמה מאות עדויות של אלה ששרדו את השואה, ובמקרים אחדים גם של אנשים שעזרו ליהודים לשרוד, אשר אותן גבו "ועדות לתיעוד היסטורי" שהוקמו על ידי יהודים לאחר המלחמה בלודז', בקרקוב, במקרים אחדים גם בפשמישל ובביאליסטוק.³ אלו עדויות של פולנים ויהודים אשר שרדו את השואה ואת מלחמת

- 1 הרקליטוס: "בני תמותה בני אלמות, בני אלמות בני תמותה"; קטע D62 על פי דיילס (Diels).
- 2 אני משתמשת כאן במונחים של ד"ר קטז'ינה פרוטקלינגר, שפיתחה אותם מתוך ניסיונה כפסיכואנליטיקנית העוסקת שנים ארוכות בטרואמות הפולנית והיהודית, בין היתר במפגשים בין קבוצות של פסיכיאטרים פולנים וישראלים. שני סוגי ההכחשה (אני משתמשת במונח במשמעות Verleugnung, ראו: Jean Laplanche, J-B Pontalis, *The Language of Psycho-analysis* (New York, 1973), pp. 118-121, מהווים עמדות קיצוניות, המיוצגות אך לעתים רחוקות על ידי היסטוריונים, אף שסעיף 132a לחוק הפלילי, האוסר "השמצה של העם הפולני", מוכיח את כוחה של ההכחשה מן הסוג הראשון (הפולנית). דעות נפוצות ושגרתיות אלה, המכחישות כליל את אשמתם של פולנים בשואה, מחלחלות אל תוך השיח המדעי, אשר הסכנה שייעשה מוטה גדלה ככל שהנוגעים בדבר מסרבים להכיר ביסוד ההקשרים התרבותיים כחלק בלתי נמנע מן העיון ההיסטורי. על המתח ההדדי בין קטגוריות יומיומיות למדעיות ראו: Z. Bokszański, *Tożsamości zbiorowe* (Warszawa, 2005), pp. 17-18. [ז. בוקשנסקי, זהויות משותפות (ורשה, 2005, עמ' 17-18)]: "דברים שמוסריים אנשים פשוטים על בעיות הזהות שלהם, עוברים 'עידוד' תיאורטי שלאחריו הם חודרים לשיח הסוציולוגי בדמות תזות תיאורטיות-מתודולוגיות. קורא חדיעין של גידנס היה עוד מוסיף, שהודות למנגנון הרפלקסיביות, קטגוריות מסוימות מעולם השיח של מדעי החברה חוזרות לשיח היומיומי והופכות לחלק מהבניית המשמעות החברתית על ידי יחידים בחיי היומיום, מיתוספות לדרכי ההתמודדות שלהם בחיים ולאופני ההסבר שלהם לתופעות שהם רואים". ראו גם: A. Giddens, *Nowoczesność i tożsamość. «Ja» i społeczeństwo w epoce późnej* (א. גידנס, עכשוויות וזהות – האני והחברה בתקופה העכשווית (א. סולז'יצקה מתרגמת, ורשה 2001), עמ' 4, 29-30, 44, 44, וכו'.
- 3 ארכיון המכון ההיסטורי היהודי (להלן: "ארכיון המכון"), קובץ 301. ראו: Relacje z czasów Zagłady. Inwentarz, Archiwum ŻIH-INB, autorzy różni, tomy 1-5 (Warszawa 1998) מחברים שונים, כרכים 1-5, ארכיון המכון ורשה, 1998. היבטים מסוימים של העדויות ניתן להשלים ביומנים אישיים (קובץ 302). מקור עזר לעדויות היא האסופה Dzieci oskarżają (M. Hochberg- Mariańska i Noe Grüss red., Kraków-Łódź-Warszawa, 1947) (ילדים מאשימים (מריה הוכברג- מריאנסקה ונוח גרוס עורכים, קרקוב-לודז'-ורשה, 1947) [להלן: ילדים מאשימים], שמתוכה אני

העולם, אף כי על פי כללים שונים ובתנאים שונים. העדויות שעליהן המסקנות מבוססות מקיפות בייחוד את שטחי מחוזות קלצה וקרקוב, ובמידה פחותה את מחוז ביאליסטוק. על בסיס חומר ראיות מוגבל כל כך, שאינו מהווה מדגם סטטיסטי (אולם איזה מדגם יכול להיות אמין במציאות שבה מרבית העדים נכחדו לפני שמסרו את עדותם?) אפשר להסיק מסקנות מוגבלות בלבד, המסתכמות ביסודן בקביעה, שכך אכן התרחש באותם אזורים. ברם, קשה להתכחש למסקנות מוגבלות כאלה כשהן עולות מתוך אירועים מקומיים שחזרו שוב ושוב.

העדויות שנצברו בארכיון המכון ההיסטורי היהודי בוורשה (ZIH) נאספו בשני ערוצים. באחד התייצבו העדים מרצונם, לאחר השחרור, כדי למסור עדות בפני ועדות שהוקמו לשם התייעוד ההיסטורי, ובמסלול השני חיפשו עובדי הוועדות את מי שיסכימו למסור עדות.⁴ עובדי הוועדות גם גבו עדויות במקומות כגון בתי ילדים יהודיים – זאת ניתן ללמוד מכך שבאוסף מופיעות עדויות של ילדים קטנים, אנאלפביתים, חולים וכדומה. אפשר גם להניח שמוסרי העדויות – יהודים ולא יהודים כאחד – היו אנשים שבמידה זו או אחרת היו מודעים יותר מאחרים לערכן של עדויותיהם, והיו מוכנים למסור אותן גם בבתי משפט, שכן במקרים שבהם יכלו העדויות לשמש במשפטים פליליים, היו ועדות התייעוד ההיסטורי מעבירות אותן לרשויות החקירה של השלטון החדש בפולין, שהיו מחויבות לפתוח בהליכים. ניתן גם לקבוע בביטחון שמרביתם של מוסרי העדות עזבו לאחר מכן את פולין.

עד כה לא ידוע דבר על תגמול כלשהו שמוסרי העדויות קיבלו תמורת עדותם לפני הוועדות, לפחות בכל האמור בעדים היהודים. אשר לפולנים, אלה מסרו לא פעם עדויות שבתוכן הייתה תבוייה בקשה לתמיכה חומרית. השאלה מה היה גודלו והרכבו של אותו חלק מניצולי השואה שהחליטו להעיד לפני ועדות התייעוד ההיסטורי, וכיצד זה השפיע על אופי העדויות, נותרה פתוחה.⁵ האם אותו חלק של השורדים אשר מסרו

בוחנת בעיקר את העדויות ממחוזות קלצה וקרקוב, וכן עדויות נבחרות מן האסופה *Dzieci Holocaustu mówią* (t. 1, red. Jerzy Ficowski, Warszawa, 1993) [ילדי השואה מדברים (כרך 1, יז"י פיצובסקי עורך, ורשה, 1993)] (להלן: "ילדי השואה 1"); (t. 2, red. Jakub Gutenbaum i Agnieszka Latała, Warszawa, 2001) [כרך 2, יעקב גוטנבאום ואגניישקה לטאולה עורכים, ורשה, 2001] (להלן: "ילדי השואה 2"); (t. 3, red. Katarzyna Meloch i Halina Szostkiewicz, Warszawa, 2008) (כרך 3, קטז'ינה מלוך והלינה שוסטקיביץ' עורכות, ורשה, 2008) [להלן: "ילדי השואה 3"]. אני מודה לכל עובדי המכון ההיסטורי היהודי על העזרה באיתור החומר, ובייחוד למר מיכאל צ'ייקה, על שהעמיד לרשותי את ספרה של מ. הוכבר־מריאנסקה.

4 אני מודה לפרופ' פליקס טיך ולד"ר הלינה סקיבינסקה על השיחות שניהלו אתי, ואשר מהן שאבתי את הרעיונות המנחים שעליהם יכולתי להישען בתיאור ההתחלת של אופי המקורות האלה.

5 סוגיות אלה יכולות להתברר ממחקר המתודולוגיה של איסוף העדויות על ידי ועדות התייעוד ההיסטורי במקורות כגון, בין היתר: Instrukcji dla zbierania materiałów historycznych z okresu okupacji niemieckiej (Łódź, 1945) ["הוראות לאיסוף חומר היסטורי מתקופת הכיבוש הגרמני" (לודז', 1945)]; Instrukcji dla zbierania materiałów etnograficznych z okresu okupacji niemieckiej (Łódź 1945) ["הוראות לאיסוף חומרים אתנוגרפיים מתקופת הכיבוש הגרמני" (לודז', 1945)]; Instrukcji dla badania przeżyć dzieci żydowskich z okresu okupacji niemieckiej (Łódź 1945) ["הוראות לחקר החוויות של ילדים יהודים מתקופת הכיבוש הגרמני" (לודז', 1945)]; Inwentarz Centralnej

עדות היהודית? או שאולי נכללו בו גם אנשים שעברו טראומה חזקה במיוחד, ואשר השואה הטביעה בבשרם ובנפשם חותם עמוק יותר מאשר במי שלא באו להעיד? כנגד השערה כזאת עומדים שלושה נימוקים. ראשית, רבים מאלה שהתייצבו בוועדות התייעוד כדי להעיד עשו זאת לא רק כדי לדרוש צדק על העוול שנעשה להם, אלא גם כדי לגמול לצדיקים; כלומר לא היו אלה רק אנשים ששאפו להתנתק מהקשר לפולנים ולפולין. שנית, קבוצה זו יכלה לכלול יהודים רבים שהאמינו, בשלוש השנים הראשונות שלאחר המלחמה, בסיסמאות השלטון שהבטיחו אוטונומיה למיעוטים הלאומיים, כלומר לכאלה שחזרו לזהותם היהודית מתוך תקווה לשוויון זכויות אמיתי בפולין. שלישית, אפשר להעלות באותה מידה של ביסוס גם השערות הפוכות: אפשר לשער שבקרב אותם יהודים שהחליטו אחרי המלחמה שלא לחזור לזהות היהודית (ובהקשר זה לא מסרו עדות), היו כאלה שגורלם האישי שפר עליהם ולכן היו אופטימיים יותר ביחס לסיכויי החיים בחברה מעורבת. מאידך גיסא, אפשרית גם ההשערה ההפוכה: שבין אלה שלא מסרו עדות היו כאלה שחוו סבל קשה במיוחד. בסיכומם של אותם שיקולים אין ביכולתנו להצביע על שום מתאם חד-משמעי בין העובדה שרק חלק מניצולי השואה העיד לפני ועדות התייעוד ההיסטורי היהודי, לבין תוכן העדויות.

בסיום הערות מבוא אלה יש להוסיף עוד הערה הנוגעת לביקורת מקורות המידע. לדברים מפי העדים נודע משקל רב בקביעת מסקנותיהם של חוקרי העבר, והם מחייבים את החוקר לנקוט מידה רבה של זהירות ותשומת לב. הם דורשים ממנו לשקול ולהחליט אילו מעקרונות הביקורתיות כלפי המקור מותר לו ליישם, ועל אילו עליו לוותר. עדותם של שלושה בני משפחה יהודית ששרדו הודות לכך שהסתתרו אצל איכרים באזור בז'סק נובי (Brzesk Nowy) ממחישה היטב בעיה זו. אלה ששרדו טוענים שאם המשפחה היהודייה נורתה למוות בידי "פּרַחחים מקומיים [פולנים]"⁶. מה אפשר להציב מול הזיכרון האישי שלהם, אשר שישה עשורים לאחר המאורעות כבר אין דרך לוודא את מידת דיוקו? זיכרון מטעה לא רק כאשר הוא שקרי או מתעלם מעובדות; גם זיכרון מיוסר יכול לפשט עובדות מסוימות.

Żydowskiej Komisji Historycznej przy Centralnym Komitecie Żydów w Polsce (1944-1947) [רשימת התעודות של הוועדה המרכזית לתייעוד היסטורי יהודי שליד הוועד המרכזי של יהודי פולין Archiwum Wojewódzkich Komisji Historycznych (od X.1947 Delegatur ŻIH): (1947-1944) Katowice, Kraków, Warszawa, Wrocław (1945-1950), oprac.: mgr Monika Natkowska, przeł. z języka żydowskiego: mgr Martyna Rusiniak, mgr Joanna Nalewajko-Kulikov, zestawienie 303/XX. מספטמבר 1947, סניפי המכון ההיסטורי היהודי קטוביצה, קרקוב, ורשה, ורוצלב (1950-1945), מוניקה נטקובסקה מעבדת, מרטינה ורסיניאק ויואננה נאלבייקו-קוליקוב מתרגמות מיידש, הוצאת הוועד היהודי המרכזי, אורשולה גריגר עורכת], ארכיון המכון 303/XX. ראו: עדות משפחת אלבינגר מנובי בז'סק, להלן הערות 39 ו-40.

אך מאידך גיסא עלינו גם לשאול את עצמנו את השאלה הבאה: מה קורה לזיכרון המשותף של ציבור – פולני כיהודי – כשאין אפשרות לאשר או להפריך באופן מדעי רבות מן העדויות הללו? איך אפשר לחיות בעולם שבו ההיסטוריונים מוציאים מכלל עיון שטחים שבהם אין הם יכולים להשיג מידע בדוק, או אפילו מקורב? בוויכוח בין ההיסטוריון לפילוסוף, כשהפילוסוף דורש ש"עדותיו של ניצול תיחשב אמת ותהיה לה זכות קיום אך ורק בתנאי שישלימו אותה אלה שאינם יכולים להעיד",⁷ העניין השנוי במחלוקת הוא בריאותם המוסרית של עמים וחברות.

גוף המקורות – רמת השיח

העדויות הנידונות במאמר זה מתאפיינות בסגנון מרוחק מן ההתרחשויות, פועל יוצא של הסיטואציה שבה ניתנו העדויות ונרשמו על ידי רושמי הפרוטוקול. מלבד הילדים שביניהם, נותני העדות עושים רושם שהם שולטים בעצמם ובוררים את מילותיהם. בנוהל השגור של רישום העדויות הוזהרו העדים בדבר אחריותם האישית אם ימסרו עדויות שקר. וחרף כל אלה, עדיין ניתן לחוש ברגשות הרוחשים מתחת לדפוס הפורמלי שנדרש מהם.

בדומה לכל גוף של מקורות, גם לעדויות אלה "רמת שיח" דיסקרטית משלהן,⁸ הכוללת תכנים שאף שלא קיבלו ביטוי מפורש, ניתן לשער את קיומם במקורות הללו במידה גדולה מאוד של ודאות. התכנים הללו קשורים במצבם הפסיכולוגי של המעידים, ובאופיו של המוסד המקבל את העדויות ורושם אותן. השוואה בין עדויות, שנמסרו פעמים מספר בהפסקות זמן שונות באורכן, מצביעה על כך שלרגע ההיסטורי נודעה השפעה לא מהותית, ועם זאת ניכרת, על הרטוריקה וה"פואטיקה" של ההתבטאות.⁹ יהודי שבשנת 1945 טרם היה מודע למידת ההרס של העם היהודי בשואה, ועדיין טיפח תקווה לחיים משותפים עם הפולנים, ראה את העבר בראייה אחרת מיהודי שניצל מן הפוגרום בקלצה. גורמים כמו נוכחותו של רשם הפרוטוקול, שפת השיחה, סוג ההרשמה שעבר המעיד ומטרת העדות, השפיעו השפעה ממשית על תנאי מתן העדויות.¹⁰ גורם השפה לא היה בשום פנים חד־משמעי, שכן שיחה שהתנהלה בפולנית יכולה להצביע

7 ג'ורג'יו אגמבן, מה שנותר מאושוויץ: הארכיון והעד (תל אביב, 2007) (הציטוט מתייחס לתרגום הפולני של הספר).

8 אני מקשרת את הנושא למושג של מישל פוקו, ראו בתוך: David Howarth, *Discourse*, (Philadelphia, 2000).

9 הנושא ראוי לדיון נפרד. בסיסו היה יכול להיות השוואה בין עדויות של אותם הניצולים עצמם בשלושה מצבורים של מקורות: אוספים של המכון, בשלושת הכרכים של "ילדי השואה 1-2-3", ובתוך: Władysław Bartoszewski i Zofia Lewinówna, *Ten jest z ojczyzny mojej* [הוא בן מולדתי, אסופה מעובדת על ידי ולאדיסלב ברטושבסקי וזופיה לווינובנה].

10 באסופות עדויות שנערכו באחרונה ניתן להבחין אפילו בהשפעה של גורמים כגון השפעת הארה של תמונה על מסגרת השיח. למשל, כאשר העדות מוקלטת בווידאו, תאורת רקע חזקה שמספק הצלם מסייעת ליצירת רושם של גבורה, הרבה יותר מאשר רושם של חוסר ביטחון, אמביוולנטיות ותכונות אחרות של "התחום האפור" (פרימו לוי).

על ריחוק מן ההתנסות היהודית, אך גם לאשר את הפרספקטיבה של שוויון זכויות. גם צמצום המרחק וגם יצירת מרחק סגנוני מן הסיפור של נותן העדות קובעים, באורה עדין ולא מפורש, ועם זאת בלתי נמנע, את המרחב שבו נמסר הסיפור.

במובן המדויק ביותר, בצד העדויות שאת דמותן הסופית קבע גורם ביניים – רשם או רשמת הפרוטוקול – האוסף האמור כולל גם עדויות ישירות שנכתבו בכתב ידם של יהודים ששרדו, וגם של פולנים שעזרו ליהודים לשרוד. בעוד בסוג הראשון קיימת מידה של עיבוד פורמלי של הלשון, הרי הזיכרונות שנכתבו על ידי המקורות עצמם, בפולנית או ביידיש,¹¹ מצטיינים בגיוון לשוני וסגנוני רב. אנו מוצאים בהם דיאלקטים ייחודיים שונים: לשון ילדים, כמו בעדותה של רוז'יה אונגר, או של לילי שינוולוגה (Zsynwaloga); עגה עם יסודות מקומיים, כמו אצל שייע ניסבאום; לשון נמלצת כשל פאניה בז'ינסקה (Brzeżyńska), שהניסיון להיות ספרותית ניכר בה בצורה הברורה ביותר; או שפתו המקראית של אברהם פורמן, שבה משולכים פסוקי תהלים, מילה במילה.¹² אחדים מן המעידים משתדלים שיבינו אותם, ולשם כך הם משתמשים בלשון הפוליטית של זמנם, בביטויים כגון "המחתרת הריאקציונית", "שחרור המולדת", "אחוה סובייטית"¹³ וכדומה. אם לשון כזאת תיחשב אך ורק ליציר תעמולתית, תאבד ההתייחסות הייחודית שלה לתוכן העדות. היא צורמת את אוזנו של הקורא רק כל עוד הוא עצמו לא יזהה בתגובתו את "גירוי הדעות הקדומות" (*Vorurteile reizen*), על פי מטבע הלשון שטבע הפילוסוף הגרמני הנס גיאורג גדמר (Gadamer), שבניסיון ההיסטורי שלאחר המלחמה הוא לרוב סמן של ההבדל בין הוויית החיים הפולנית לזו היהודית.

את מבחר המקורות הנבחרים במאמר זה משלימות עבודות מחקר אתנוגרפי שנעשו באזור סנדומייז' (Sandomierz), ובמקומות שנבחרו לשם כך במחוז קלצה, 60 שנה לאחר סיום המלחמה.¹⁴ הן מאפשרות לנו לבחון ולהבין הבנה חדשה את העדויות על

11 נעזרתי בשתי מתרגמות מיידיש: הגברות שרה ארם ואלכסנדרה גלר, שבסך הכול תרגמו בעבורי יותר מ־20 עדויות.

12 ארכיון המכון 301/4716, אברהם פורמן, נולד ב־1898 באוהוטניצה (Ochoćnica): "בדיוק או הצליחו אחדים לברוח ליערות ושם הם התיישבו, בלב היער, בין נקרות ובין צורים. רעבנו שבועות שלמים, ישנו תחת כיפת השמיים... כמעט אף אחד לא רצה לתת לנו מחסה, כל אחד גירש אותנו מביתו בלי שנתן כף אחת של מים חמים... וכאשר ביום אחד בנובמבר שנת 1942 ירד השלג הראשון, האוכלוסייה הכפרית יצאה למרדף אחר העקבות ביערות, בכרי אחו, בחורשות ובמצוקים... מחסה המגן שלנו היה עץ אשוח גדול ורחב נוף שהווייה לשנינו, לי ולאשתי, בית. היה לנו שם הכול: פחד, רוח, שלג, גשם, נו, ותמיד גם מעט תפוחי אדמה קפואים שיכולנו לצלות או לבשל לנו בלילות".

13 ארכיון המכון 301/1276. ראו תיאור תגובת היהודים לכניסת הרוסים: "לאחר הסערה האימה אופק היהודים מתבהר. האחים הסובייטים מקבלים אותנו, מחבקים אותנו בידיים רגישות, אימהיות, נתנים לנו חופש מלא, מעמידים אותנו ברמה אחת עם אזרחים, מאפשרים ליהנות משוויון זכויות אדם ואזרה, זכויות שרק לא מזמן היו אסורות עלינו בתכלית".

14 מאמר זה מהווה הרחבה ומתן ביסוס, באמצעות חומר ארכיוני, של קטע דוח ממחקרי שטח אתנוגרפיים שנערכו בסביבות סנדומייז' (Sandomierz) בשנים 2004–2008. שם הדוח המלא: Joanna Tokarska-Bakir, *Legenda o krwi. Antropologia przesądu* (Warszawa, 2008) [יואנה טוקרסקה־בקייר, מעשיות דמים עממיות: אנתרופולוגיה של דעה קדומה (ורשה, 2008) [להלן: "עלילות דם"]. קטעי הראיונות באים כאן בסוגריים מרובעים ומסמנים את דף הרישום באות N או W וכן באות "w".

ה"צדיקים", הפולנים שעזרו להציל יהודים. לשון העדים, שהיום הם קשישים וקשישות, מהווה עבור החוקר היודע לפענח אותה דרכון למחוזות העבר, שכן השתמרו בה עקבות של אותה לשון מתקופת המלחמה: "לתפוס יהודים", "למסור יהודים", "להחזיק", "להסתיר".¹⁵ משמעותה של תופעה זו ידועה ומקובלת. על "מלל גולמי שהוא קולו של הזיכרון מאותו זמן",¹⁶ ביסס בוגדן וידובסקי (Wydowski), מהכותבים הבולטים ב"ספרות השואה הפולנית", את כתיבתו. בחיבור הנוכחי יהווה מלל זה עצמו מפתח שיפתח דלתות למקורות אחרים, ואם ניתן בכלל הדבר, דרך המלל הזה נוכל להושיט את ידנו להגיע לעבר ולגעת בו.

בחיבור זה, המהווה עבודת חקר ראשונית לקראת תיעוד ההיסטוריה של המנטליות, אני מאמצת את הכלל של "תיאור מחדש",¹⁷ כלומר קריאה מחודשת של מקורות ישנים. כדי להשלים את הבנתי נעזרתי במקורות אתנוגרפיים חדשים, הפותחים פתח להארות נוספות, או למתן ניואנס נוסף להבנת משמעות של הנושא. כדי להצליח ולראות מעבר לחומות המושגיות שלנו עצמנו, המקיפות את הנושא, עלינו לבחון תחילה את אוצר המושגים במילון שלנו, את המושגים החיצוניים לנושא, או כפי שהם נקראים באתנוגרפיה הפוסט־קוֹגניטיבית, "מושגים אתיים".¹⁸ אחד מגורמי הסיכון המקצועי האורבים להיסטוריונים ולאתרופולוגים הוא הסכנה שייכנעו לכוח השכנוע של אותם מקורות, שלהם, במידה זו או אחרת, הם רוחשים אהדה לא מודעת. ובכל זאת, השקפותיו של המחבר מטילות תמיד צל כלשהו על המקור והקורא מתבקש לייחס דימוי זה גם לעצמו, שכן אין בנמצא קורא שהוא לוח חלק המצוי מעבר לזמנו, להשקפת עולמו ולמקומו. הדרך להתמודד עם מצב זה היא באמצעות מודעות בלתי פוסקת לפרטי העמדה שלנו עצמנו, ומאמץ בלתי פוסק שלא להיכשל בחשיבה לא ביקורתית.¹⁹

"השורדים" ו"העוזרים לשרוד" הן התוויות שבהן בחרתי לכנות בחיבור זה את שני סוגי העדים. ויתרתי על המונח "ניצולים", העלול ליצור את הרושם שאלה היו לכאורה רק אובייקטים להצלה, וכי לאחרים הייתה אפשרות מלאה להצילם. במציאות הייתה

15 Joanna Tokarska-Bakir, "Skaz antysemityzmu", *Teksty Drugie* 1/2 (Institute of Literary Research, Warszawa, 2009), pp. 302-317 [יואנה טוקרסקה-באקיר, אנטטישמיות מילה במילה].

16 Henryk Grynberg, *Prawda nieartystyczna* (Warszawa, 2001), p. 263 [הנריק גרינברג, אמת לא אמנותית (ורשה, 2001), עמ' 263].

17 "תמיד הייתי בדעה, שצריך להתחיל לחשוב כך, כאילו איש לא חשב על זאת לפנינו, ורק אחר כך ללמוד מכל האחרים"; Hannah Arendt, *The Recovery of the Public World* (Melvyn Hill ed., New York, 1979), p. 337.

18 את ההבחנה בין מושגים רגשיים לאתיים הציע בשנות השישים הבלשן קנת פייק (Pike). בטקסט הנוכחי אשתמש בהם במשמעות "רגשיים" כמושגי המרואיינים-המיידעים, ו"אתיים" כמושגי החוקרים.

19 ראו: סלבו זיז'ק, "הריאלי של הווירטואלי", הרצאה שניתנה בלונדון ב-11 בדצמבר 2003; "במצב נתון, קיימת תמיד אמת אוניברסלית אחת. אלא שהגישה אליה אפשרית רק מנקודת ראות ספציפית, חלקית ומעורבת". על האידיאל הנורמטיבי הפוסט־פוזיטיביסטי בהיסטוריה ראו: דומיניק לה קפרה, לכתוב היסטוריה לכתוב טראומה (תל אביב, 2006); וכן: Joanna Tokarska-Bakir, "Historia jako fetysz", [w:] *tejże, Rzeczy mgliste. Eseje i studia* (Sejny, 2004) [יואנה טוקרסקה-באקיר, "עניינים מעורפלים", בתוך: ההיסטוריה כפטיש: מאמרים ומחקרים (סיני, פולין, 2004)].

ההישרדות מותנית בראש ובראשונה בתנאי אחד: שהנידון למוות החליט בכלל לפנות לדרך הייסורים של חיפוש עזרה, ואחר כך התמיד בהחלטה זו. היבט זה, שבו נדרש האדם להחליט מחדש כל יום על הרצון לחיות, מצא את ביטויו בספרו של אדולף רודניצקי, "חלונות זהב".²⁰

הביקורת המובעת פה על הנטייה להציג את הזקוקים להצלה כאובייקטים משוללי יכולת לפעול בעצמם, באה להתנגד, בין היתר, לתיאורים מסוימים המציגים את מעשי ההצלה תוך פיצול דו-ערכי ילדותי בין "הכרת תודה יהודית הגדולה מכל שכר אפשרי", לבין "כפיות טובה יהודית שפלה".²¹ השיח הפולני הכופר בכל אחריות לגורל היהודים, מצמיד פיצול דיכוטומי זה לקיומם של הצדיקים הפולנים, כדי לשמר בשלמותה את האמונה שאין לו שום סיבה להאשים את עצמו בכל הנוגע ליחסים בין פולנים ליהודים בתקופת הכיבוש הגרמני.²² בחירת המילים נעשתה כאן מתוך כוונה מודעת להימנע ולמנוע מאחרים מליפול במלכודת שאתו שיה מציב בדרכו של החוקר.

בדומה לכך, יש לעשות הבחנת משמעות גם במושג הכללי "צדיקים", השמור אצלי למי שעברו את התהליכים הפורמליים של מוסד "יד ושם" וקיבלו את התואר "חסיד אומות העולם". בחיבור הנוכחי אני מחליפה מושגים אלה במונחים תיאוריים. הצלה והסתכנות בהצלת יהודים לא היו מעשה יחיד של רצון עצמי, אלא החלטה שהיה צריך

20 Adolf Rudnicki, "Złote okna, z tomu tegoż", *Opowiadania* (Warszawa, 1996), p. 123 [אדולף רודניצקי, "חלונות זהב", בתוך: סיפורים (ורשה, 1996), עמ' 123].

21 *Wartime Rescue of Jews by the Polish Catholic Clergy: The Testimony of Survivors* (edited and compiled by Mark Paul, Polish Educational Foundation in North America, Toronto, 2007) ובייחוד הפרק: Recognition and (in) Gratitude. בהקשר דומה ובתפקיד דומה ראו גם מהעת האחרונה: Mariusz Nowik, IPN, "Nawet milion Polaków ukrywało Żydów" [מריוש נוביק, המכון לזיכרון הלאומי, "אפילו מיליון פולנים הסתירו יהודים"], באתר: http://www.dziennik.pl/wydarzenia/article237576/Nawet_milion_Polakow_ukrywało_Zydow.html (רישום בכתרת האתר של המכון לזיכרון לאומי) www.zyciezazycie.pl.

22 והשוו שתי דוגמאות לשיח זה, שמרחק של שישה עשורים מפריד ביניהן. הראשונה היא דין וחשבון של שליחי הצבא הראשונים שחזרו מפולין ללונדון בסוף אוגוסט 1945: "מאחר שהיהודים נהנו מזה שיכלו להסתתר אצל פולנים, והודות לכך ניצלו ממוות יותר מ-50,000 מהם, אין ספק שהיה עליהם לגלות כלפי הפולנים לכל הפחות לויאליות. בינתיים, למן הרגע ששלטונות לובלין נכנסו לשטחי המדינה הפולנית, החלו היהודים מיד להלשין על אלה שאצלים הסתתרו קודם לכן, בטענות שסחטו אותם, שהוציאו מהם כספים. היהודים מסרו שמות של אנשי צבא המולדת (AK) לשלטונות, וגם הם עצמם העזו עד כדי שהכו ועינו פולנים במחנות, שעליהם פיקחו יהודים בהסכמת הסובייטים". המקור: Polish Institute and Sikorski Museum, Archives ref. No. A9 III 2 c/64, דוח אנשי צבא מפולין, לונדון, 2/10/1945. הציטוט לקוח מתוך: August Grabski, *Działalność komunistów wśród Żydów w Polsce (1944-1949)* (Warszawa, 2004), p. 32 [אוגוסט גראבסקי, פעילות קומוניסטית בקרב היהודים בפולין (1944-1949) (ורשה, 2004), עמ' 32]. כעבור 60 שנה, בשיחה עם עובד המועצה הכפרית מהכפר ויילובייש (Wielowieś) שבאזור סנדומייז', מציינים האתנוגרפים כי הציבור הרחב באזור סבור שמספר היהודים שניצלו על ידי פולנים גדול פי שישה מכפי שכתב בדוח שצוין לעיל [297N]: "שלושים אלף פולנים נורו למוות על ידי הגרמנים רק בגלל זה שעזרו ליהודים. ובפולין הצילו 300,000 יהודים. כלומר בעד זה שאנחנו הצלנו אותם, משלנו אבדו 30,000. כי הגרמנים הרגו את כל המשפחה שעזרה ליהודי. אז ככה הם גומלים לנו".

לקבל בכל יום מחדש. היו מקרים שבהם שונתה החלטה זו בלחץ הנסיבות. האם במקרים כאלה הפך הצדיק לרשע?

רשעים צדיקים

אחד הסיפורים האמביוולנטיים האלה סופר לחוקרים האתנוגרפיים בכפר פורמני (Furmany) כדלקמן [סימון 122w, הכפר פורמני ליד סנדומייז', מיידע מס' 1]:

... קרה פה מקרה כזה אחד, שם בפאתי היער, אז החזיקו את היהודים האלה, התביאו. אני לא יודע כמה זמן, מה ואיך, אני רק יודע מה דיברו האנשים... אחר כך באה משטרה גרמנית, ז'נדרמים, והרגו אחד עשר או שניים עשר יהודים... אותו ברנש... שהחזיק אותם... הלך וסיפר שעדר שלם של יהודים נפל עליו ולא רצה לעזוב אותו...

בלשון עילגת שהאמת ניכרת בה, הלשון שבה מדברים היום באזורים הכפריים על "החזקה" בהסתר של יהודים, תושב זקן של כפר סמוך באזור סנדומייז' מספר לאתנוגרפים את הדברים האלה [סימון 175N, הכפר סוקולניקי (Sokolniki) על יד סנדומייז']:

"אני עצמי התבאתי אותם. כן... חודשיים החזקתי אותם במחבוא, אחר כך ככה הם הסתובבו בין אותם האנשים... ואנשים התביאו אותם".

ש' "הם באו אליך, אדוני, כן? ביקשו עזרה ממך?"

ת' "כן... יהודייה אחת היו לה סחורות כאלה, בדים, אז הייתה מביאה מה שהיה לה באותה חנות כדי לשמור לה, והייתה לוקחת לה מאיתנו, אחסנה אצלנו. והייתה הולכת אחר כך לאנשים בבתיים ואנשים האכילו אותה, החזיקו אותה אצלם, אחר כך היא שילמה לאנשים בסחורות האלה... אחר כך... עלו על עקבותיהם... אנשים המסירו אותם,²³ והרגו אותם".

ש' "ואדוני הסתיר אדם אחד, או..."

ת' "עם ילדים... הסתרתי שתי משפחות".

ש' "כן..."

ת' "... אבל אחרי חודש, אחרי שבועיים... מישתו הלשין..."

ש' "ובכפר האנשים ידעו שהיהודים האלה הם אצלך, אדוני?"

ת' "לא, לא, לא. לא. זה היה מחבוא. מחבוא. אבל הם... כולם נהרגו. אין כזה שחי ושהיום יכול לבוא ולספר על זה..."

23 אותו שיבוש מיוחד של המלה התקנית המצוינת "מסירת" יהודים לשלטונות נרשם בעדויות נוספות משנת 1946, למשל בארכיון המכון 301/1773.

האיש ממשך לדבר על יהודים שלא שרדו אף שעזרו להם. הוא עצמו ניסה להציל, בלא הצלחה – מקרה שפרטיו אינם ידועים לנו. כעבור רגע שב אותו האיש לנסיבות שבהן קיבל את היהודים במשקו. מסתבר שהשכנה היהודייה עברה להסתתר במתבן שלו, בלי שבעל הבית ידע על כך. היא לא גורשה משם, אבל לא נשארה זמן רב, ועקב ההלשנה נספתה עם שני ילדיה [179N, הכפר סוקולניקי ליד סנדומייוז]:

“אני הולך לשם להביא קש למצע לפרות, ואני נופל שם לכוה בור. והנה שם – יהודים. נו, היא... ישבה שם היהודייה הזאת עם הילדים האלה.”

ש' "הם הסתתרו שם בלי ידיעתך?"

ת' "כן, בלי ידיעתי. היא הייתה שם אני לא יודע כמה ימים... ומתחננת להביא לה משהו לאכול, כזאת רעבה. נו, אז אני באתי הביתה, אמרתי לאמא, לאבא, שככה וככה. קודם בישלו חם, וכבר היה צריך להאכיל אותם, והייתה כמה ימים והלכה הלאה. ושוב הייתה חוזרת, ושוב התחננה, וצריך היה שם שבוע, שבועיים, שוב להחזיק אותה. נו, כי חבל היה על היהודים האלה!"

ש' "ואתם לא פחדתם להסתיר ככה יהודים?"

ת' "אלוהים אדירים, נו, זה... איך אפשר היה למסור, למוות?... או לגרש כמו איזו חיה לרחוב? לא היה אפשר. צריך היה להחזיק אותם וזהו זה. ומלבד זה הם היו אנשים מוכרים. וגם אילו לא היו מוכרים, אז היה אסור ככה. אני בדעה שצריך לקבל בן אדם ולעזור לו... אבל חבל לי עליהם. כאשר ירו בה ראיתי עד שנעשה לי לא טוב. באו אנשי גסטאפו ומשטרה פולנית. היא באמצע, הילדים משני הצדדים... וככה ירו בהם..."

הדובר זוכר את האירוע באופן שאינו מסכן את תפיסת הסדר הטוב בעולמו. הוא עזר, יותר מזה לא היה מסוגל. "לא הייתה עצה איך להחזיק אותם". ברם, הזיכרון הקשה של מראה ההוצאה להורג מעכיר את הסיפוק שבעשיית מעשה נוצרי טוב.²⁴ כאן מופיע קצה החוט של "המסרת" היהודים על ידי ה"אנשים". ובכל זאת, את תפקיד התליין אין ממלא אחד ה"אנשים", ש"המסיר", אלא מישו זר, מה שמחזק את הדובר בדעתו שעולמו מותקן כראוי והוא עצמו נהג כהלכה.

24 את השקפות הדובר אפשר להגדיר חד-משמעית כאנטישמיות. לדוגמה: "היהודים שלטו לפני המלחמה, וזהו". "היהודים שולטים גם היום. וכשהם שולטים, אז אנחנו גם מרגישים שהם שולטים. כי איפה שיש פרשייה של שחיתות, אז גם היהודי נמצא שם, פולני נמצא ויהודים נמצאים", "עכשיו שולטים היהודים והמומרים". ראו "עלילות דם", עמ' 623.

בכפר הבא, כפר בשם רדומישל (Radomyśl), מוצג האדם שעסק בציד יהודים כאחד השכנים [272N, רדומישל]:

ש' " ... שמעת שמישהו מסר יהודים לגרמנים?"
 ת' "כן, היו כאלה, אצלנו היה אחד שהיה תופס את היהודים האלה ומסגר אותם..."
 ש' "ולמה?"
 ת' "כי נתנו לו כסף בעד זה."
 ש' "הגרמנים? פשוט מאוד עשה את זה בשביל הכסף?"
 ת' " ... בטח שלא מאהבה!"
 ש' "ומה את חשבת על אדם כזה אז?"
 ת' " ... אנחנו כולנו קיללנו אותו: איך היה יכול... אבל אלה היו זמנים כאלה, כל אחד פחד, כל אחד ישב בשקט בשקט!"

לדברי המרואיינת, הכפר הנתון בפחד טרור אמנם גינה את ציד היהודים, אבל עצם קיומו בקרבו לא גרם זעזוע מיוחד לאיש. בהשקפת העולם העממית מילא צייד היהודים את תפקיד האיש הרע, תפקיד שהיה מחויב המציאות בדיוק כמו תפקיד האיש הטוב.²⁵ כיצד השפיעה נוכחותו של אדם כזה על רמת המוסר בכפר? על כך אנחנו למדים רק מתעודות יהודיות.

שמעון שטרומפף הסתתר יחד עם בנו (ששרד), אחיו ומשפחתו (שלא שרדו), ואמו ונכדתה (שלא שרדו), בכפרים לא רחוק מסטאשוב (Staszów). את עדותו לפני הוועדה לתיעוד היסטורי בלודז' מסר רק בשנת 1948.

[הערות הרשם:] המעיד שטרומפף פנה אלינו וביקש שנקבל ממנו את עדותו המצ"ב ושנעביר אותה לשלטונות... כשנשאל, מדוע התייצב כל כך מאוחר למסור עדות מסוג זה, ענה שעד כה חשש לביטחונו אם יצא בהאשמות נגד רוצחי משפחתו, וכעת כבר איננו מפתח...
 [העדות:] אחי עם אשתו וילדיהם הסתתרו במקומות שונים. ביוני 1942 היו אצל יוּפּף שיוּדַק (Siudak), שהתגורר בכפר זפוסטי (Zapusty), שכעבור ימים מספר רצה אותם עם בן־דודו יאן שיוּדַק מהכפר וייז'ביצה (Wierzbica). ירו

25 ראו, למשל, מקרה של ילדה, שהסתתרה בכפרים ליד הנהר סאן וסיגלה לעצמה השקפת עולם דומה. עדותה של פרידה איינסידלר, שהייתה בת חמש כשפרצה המלחמה: "מהרגע שהרגו את סבתא, אף אחד כבר לא עשה לי שום דבר רע. האיכרים היו זורקים עליי אבנים, איימו שישלחו משטרה, אבל לא לקחתי זאת ללב... כבר הכרתי את כולם, ידעתי מיהם הטובים שלא יסכנו אותי", בתוך: ילדים מאשימים, עמ' 158. עדות אחרת על שכן שעסק בציד יהודים באזורים הכפריים [2089W]: "הייתה ילדה קטנה כזאת, כאן היה השכן שלי כזה... מה זה הפריע לו? והילדה הזאת הייתה בורחת, וכך אני אומרת: אולי תברח לאן שהוא, אולי מישהו יאסוף אותה אליו?! - את ראית זאת, גבירתיי? - בטחו! אני זוכרת היטב... הוא רץ, תפס אותה, נו ומסר אותה לז'נדרמים... אבל הגורל לא שיחק לו, כי גם הוא לא חי עוד זמן רב..."

בהם מרובים בלילה, יוזף לקח את הגופות על עגלה ליער וקבר אותם... סיפרו לי על כך סטפן וילק... וגם סטפן סאמיין, מהכפר זפוסטי... יוזף פורמן, שהתגורר בכפר זפוסטי, שמע את היריות ואת בכי הקרבנות. הרוצחים שדדו את קרבנותיהם. אני מדגיש שהגרמנים היו במרחק של 25 ק"מ מאותו הכפר... אף אחד מהם לא הגיע לכפר הזה בענייני יהודים. לאיכרים שהסתירו יהודים לא נשקפה שום סכנה מצד הגרמנים... האחים שיודק השתייכו לכנופייה של גולנים שצדו יהודים...

עדות זו כוללת קטע על רצח אחיו של העד, רצח אמו, צילה שטרומפף, שעם נכדתה יחד הייתה משוטטת תועה בסביבות הכפר זפוסטי, וכן הרצח של שני יהודים נוספים: לוטק קליינמן ופליקס גרושקה. את מעשה הרצח, לפי מה שכתוב לעיל, ביצעו, על פי העדות, חמישה מקומיים באישור ראש הכפר. לאחר שרצחו את האם, חלצו מרגליה את המגפיים, עקרו שיני זהב ותלשו את העגילים. בסיום העדות מפורטים הטובין שהעשירו את הרוצחים: "כר נוצות, 12 מטר בד משי לחולצות ואיזו מטפחת".²⁶

26 עדותו של שמעון שטרומפף, ארכיון המכון 301/3702, נרשם ב-22/6/1948. אני חייבת תודה לד"ר הלינה סקיבינסקה (העוסקה בהכנת פרסום בנושא זה), על מציאת תימוכין לעדותו של שטרומפף בחומרים מן הארכיון של בית המשפט לערעורים בקלצה (277a, 277b, 277c SAK), שמטעמו התנהלה בשנת 1948 החקירה של יוזף שיודק ואחרים. החומר מצוי בתיקי המכון לזיכרון לאומי (IPN):

שיודק יאן, שיודק יוזף, פורטק יאן, דיניה פיוטר, קרבצ'יק לאון, קרבצ'יק סטניסלאב, ז'לוקו יוליה, מיסטרקייביץ' סטניסלאב, קרבצ'יק קונסטנטי היפוליט, נובק אנטוני, פורטק מריה, יאניס יוזף, רודניק סטניסלאב, קווצ'יאוס תאופיל, פורטק פאבל פיוטר (בשנים 1943-1944 בשטחי המועצה הכפרית טוצ'מפי (Tuczepy), מועצה אזורית בוסקו-זדרוי (Busko-Zdrój), בהיותם חברים בכוחות המזוינים הלאומיים (NSZ) או בגדודי האיכרים (BCH), רצחו, או השתתפו ברצח יהודים שהסתרתו, 1948, 1960, k. 1216 SAK 277a, 277b, 277c.

את המידע על הפרשה אני מצטטת על פי רישומיה של סקיבינסקה:

בזמן הכיבוש הגרמני פעלה בשטח המועצה הכפרית טוצ'מפי קבוצה גדולה של ארגון הכוחות הלאומיים המזוינים, שמפקדה היה וצ'לאב פרושקובסקי ומפקד הקבוצה בטוצ'מפי היה יאן חלונד. קבוצה זו לחמה בתברי קבוצות פרטיזנים אחרות (הרגה שניים מאנשי "גדודי האיכרים", וכן לקחה חלק ברדיפות היהודים). משפחתו של יוזף שטרומפף, שעד אז הסתתרה אצל איכרים שונים, מצאה בקיץ 1943 מחסה אצל יוזף שיודק, שבמרתפו שהו שבועות אחדים. שיודק, שחשב שהם עשירים מאוד, רצה אותם בעזרתו של בן-דודו יאן. יאן ירה תחילה באדם אחד דרך פתח המרתף, ואילו יוזף רצה אחר כך את הנותרים בגרון. בקיץ 1943 תפסו שניים מתושבי טוצ'מפי, יאן שיודק וסטניסלאב סאפה, יהודי אשר טען שמוצאו מן הכפר שניאץ (Szaniec), והובילו אותו לראש המועצה בטוצ'מפי, ואחר כך לראש הכפר בוויאז'ביצה (Wierzbicy), יאן פורטק, שציווה לירות ביהודי למוות ביער הסמוך. במאי או ביוני 1943, בפקודת סטפן בורק, ירו למוות ביער, לא רחוק מן הכפר טוצ'מפי, בשתי יהודיות: צילה לאה שטרומפף ונכדתה בת השמונה סלופסקה. לאחר הרצח שדדו מהן את הנעליים ואת טבעות הזהב. סטפן בורק תפס את לוטק קליינמן מסתתר בשדה שיפון, וסטניסלאב קרבצ'יק ירה בו למוות בעת שניסה לברוח. פליקס גרושקה נתפס בביתה של יוליה ז'לוקו, שזיהתה כי הרוכל הנודד הוא יהודי והודיעה על כך לסטפן בורק. גרושקה הובל אל היער ושם נורה למוות. הנאשמים כפרו באשמה.

שמעון שוורצברג מספר בעדותו על פעילותם של ציידים יהודים בכפר אושימברוב (Osiembrów), באזור קוֹז'ניצה (Kozienice). כאשר אחותו של העד פנתה לאחד התושבים בבקשה שיחזיר לה את החפצים שהשאירה אצלו למשמרת, שיסה בה האיש את כלבו ואחר כך פנה לראש הכפר בדרישה שיעצרו אותה. ראש הכפר הכה את האישה מכות קשות, ולאחר מכן הטיל על שניים מתושבי הכפר להסיע אותה בעגלה למשרדי המועצה המקומית. מאחר שלא היו מוכנים לקבל אותה, הסיעו אותה האיכרים למנסרה שבה היו מוצבים ז'נדרמים גרמנים. רק שם ירו בה. בתמורה דרש ולאדיסלב לוקשיק (Łukasik) לקבל פרס 50 ק"ג סוכר. על כך אמרו לו: "תקבל את הסוכר כאשר תביא גם את אחיה של היהודייה הזאת, כלומר אותי".²⁷

משתי העדויות עולה שבאותם כפרים התפרנסה קבוצה לא קטנה של איכרים מתפיסה ושווד של יהודים (בכפר זפוסטי מנתה הקבוצה לפחות שבעה אנשים). אלה לא טרחו במיוחד להסתיר את מעשיהם, מפני שרצחו גם לאור היום. בדרכם הם השתדלו שהכול ייעשה כדת וכדין: לפני שירו באמו של שטרומפף ובנכדתה, קיבלו הרוצחים מראש הכפר "איזה פתק". במקרה הראשון כללה קבוצת הרוצחים גם את נפח הכפר, ובשני המקרים נמנו עמה ראשי הכפרים. בכפר זפוסטי הייתה כנופיית הפושעים שקועה במשחק קלפים,²⁸ ובואה של אחת הנשים היהודיות קטע את המסיבה. מתברר ששמות הרוצחים היו ידועים היטב בכפר. אפשר לתהות אם וכיצד השפיעה ידיעה זו על ההיסטוריה של הכפרים הללו לאחר המלחמה.²⁹

קשה להעריך עד כמה משקפים הכפרים הללו את המצב בכפרים אחרים. בשני אלה ניתן לזהות מגוון של טיפוסי תגובה. היו שהסתירו אחדים מן התושבים היהודים; אחרים – כמו מזכיר המועצה ז'יזקי (Zarzycki), ראשי המועצה הכפרית רוֹז'נישב (Rożniszew) או השוטרים הפולנים שהיו מוצבים במאגנושב (Magnuszew) ובגראבוב (Grabów) – העמידו פנים אדישות ובכך הגנו על היהודים;³⁰ האחרים רצחו, והיו אף כאלה – שאולי מן הראוי למנות בכללם את זה שעל פי העדות הראשונה הביא מידע על מה שמצא בכיסו של אחד ההרוגים – שלא יכלו לקבל החלטה ברורה לאיזה סוג הם שייכים.³¹ סיווג זה מסבך במקצת את ההבחנה היהודית בעניין טיפוסי האנשים שבהם יכלו הנרדפים להיתקל: "אחדים העמידו פנים שהם אינם מכירים כלל את היהודי, אחדים הביעו הבנה למצבו, הביעו חמלה ורצו להושיט עזרה, ואחרים רצו להסגירו לידי

27 ארכיון המכון 301/3915. על פרס של 50 ק"ג סוכר. ראו גם בעדות ארכיון המכון 301/5306 מהכפר אובוזק (Obózek) ליד ידלינסק (Jedlińsk).

28 ארכיון המכון 301/3702.

29 בארכיון המכון ההיסטורי היהודי אפשר למצוא עדויות של פולנים שהיו מוועזעים מן הפשעים שבוצעו בכפריהם בתקופת הכיבוש הגרמני. ראו, לדוגמה: ארכיון המכון 301/5306, עדותו של טיטוס דומאלה מסביבות ידלינסק, מועצה אוורית סקרז'יסקו-קמיננה (Skarżysko-Kamienna); וכן, שם, עדויות מאירועים בקשינו' ויאלקי (Książ Wielki).

30 על אותה "אדישות" ראו: מבוא לילדים מאשימים, עמ' XV.

31 בארכיון המכון מצויות גם עדויות מספר של אנשים מן הקטגוריה הזו הכוללות במרבית המקרים בקשות לפיצוי כספי. ראו: ארכיון המכון 301/3993.

הגרמנים".³² אדישות אמיתית על רקע אפשרויות ההתנהגות השונות הייתה בכחינת חסר – חוסר התגובה הרפלקסיבית הכללית. "פאן דויד... הפציר בי שלא אסגיר אותו", נקרא מיד בעדות הבאה. לפחות שתיים מן הקבוצות הללו, העוזרים וה"מוסרים" (המלשינים), התייחסו באיבה זו לזו (ראו בהמשך, בפרק "קרבות בין פולנים לפולנים על היהודים").

תנאי מחתרת

לפני שנפנה למלחמות הפנימיות, עלינו לשחזר את התנאים האלמנטריים ביותר להסתרת יהודים. כל עדות בנושא זה נוקבת בראש ובראשונה במוטיב הסודיות המחתרנית, כתנאי חיוני להצלחה. בעדות שלהלן, על יהודייה שהוסתרה במשק הכפרי, לא זו בלבד שהבת של בעלת הבית, שהייתה אז כבר בת תשע, לא ידעה על כך דבר. גם אחרי המלחמה המשיכו לשמור את הדבר בסוד, מתוך חשש שהסתרת יהודים היא עבירה בת עונשין על פי חוקי המדינה.

[361W] ... "אמא שלי החביאה אפילו יהודייה".

ש' "ואת יודעת משהו על כך?"

ת' "דווקא לא יודעת כלום".

ש' "כלום..."

ת' "כלום, באופן מוחלט כלום. אני יודעת רק שהייתה לה חברה יהודייה מזבליקוב (Zawlików), והיא ביקשה ממנה מאוד שתחביא אותה. היא לקחה אותה ומתחת לחציר החזיקה אותה איזו תקופה... אחר כך אחותי סידרה לה לעבוד בגרמניה... הגרמנים לקחו בכפייה, אבל אפשר היה להתנדב, אז אחותי התייצבה שם ונתנה את הכרטיס הזה ליהודייה... וכנראה שרדה... אני לא זוכרת כי הייתי ילדה כאשר נגמרה המלחמה, והיא כתבה מכתב לאימא".

ש. "כלומר, היא התקשרה".

ת. "התקשרה מיד אחרי המלחמה..."³³

"אפילו חותנתי לא ידעה על כך, ולגלות לזרים לא יעלה על הדעת",³⁴ אומרים מייצגים סלב והלנה גוסקוב (Goskow), שהסתירו תשעה יהודים. יש אמנם רק קומץ מקרים שבהם בכפר, שבו הסתרת יהודים הייתה סוד גלוי, לא נמצא מישוה שהייתה לו נטייה להלשין

32 ארכיון המכון 301/2252.

33 אמה של הדוברת לא השתחררה עד יום מותה מן הפחד שיתגלה שהסתירה יהודים. ראו מוטיבים דומים אצל: Paweł P. Reszka, "Łęk Sprawiedliwych", Duży Format, *Gazety Wyborczej*, 13/02/2006 [פאבל פ. רשקה, "פחדם של הצדיקים", מוסף דווי פורמט, גזטה ויבורצ'ה, 13/02/2006].

34 עדות בני הווג גוסק (Gosk) מהכפר ויז'יקי (Wyżyków), מועצה כפרית פוכלי (Puchaty), ארכיון המכון

על הנרדף.³⁵ במקרים מסוימים, כאשר היה חשש שמישהו מבני המשפחה יגלה את הסוד לא היה האדם מסוגל לקבל את ההחלטה לפרוש את חסותו על היהודי, ולכן העביר את התפקיד בסוד למישהו אחר. כך אירע במקרה של ולדיסלאבה פזרבה (Przerwa) מן הכפר לוייה (Łoje), לא רחוק מקוונ'ניצה.³⁶ בטרם קיבלה לרשותה את דויד גולדמן, שנמלט מן הגטו, הסתיר אותה אחיה, מייצ'יסלאב מאי (Maj), במשך שבועיים.

מר גולדמן היה תופר לאיכרים, לכן אחדים החזיקו אותו אצלם...³⁷ מאחר שזה נודע לשכנים, איימו על אחי שבגללו ישרפו את כל הכפר. גולדמן חייב היה לברוח. ביולי (ככל הנראה 1943) נתקלתי במר דויד בשדה התבואה. ביקש שלא אמסור אותו. מאותו זמן הייתי מביאה לו באופן קבוע חלב, לחם, כל מה שהיה לי.

מתחילת סתיו 1943 הסתתר הנמלט ברפת של בעלת הבית, תחילה בלא ידיעתה, לבסוף בהסכמתה. בחורף היה נכנס בערבים לדירה.

פעם הגיעו אליי פרטיזנים [פולנים] חמושים לארוחת הערב. באותו זמן אדון דויד היה בתדרון הקטן. כאשר בתי שאלה אותם מה היו עושים אם היה יהודי רוצה להצטרף לפרטיזנים, הם אמרו "כדור בראש ולזרוק לנהר".³⁸ פחדתי מאוד שלא יראו מי מסתתר אצלנו. החבאתי את גולדמן מתחת לשמיכת הפוך. כאשר הפרטיזנים נכנסו לחדרון, הם לא הבחינו בו למרבה המזל. ככה שרד גולדמן אצלנו עד לשחרור.

35 באוסף העדויות המדובר לא מצאתי אף אזכור אחד של מצב כזה. בחומרי העדות מאזור סנדומיז' – מקרה אחד, זה של הרופאה ליליאן-מאזור מלבו, שקיבלה מחסה במוקו'ז'שין (Mokrzyszyn) בקרבת טרנובו'ג (Tarnobrzeg), ואשר הקהילה כולה ידעה על מוצאה היהודי. לאחר המלחמה עבדה ד"ר ליליאן כרופאת ילדים בעיר, ונפטרה באוגוסט 1996, בגיל 92. "כולם ידעו שהיא נמצאת כאן, כולם ידעו. אבל הרי... אם מישהו היה מלשין, הרי אולי היו מחסלים אותה, אבל אף אחד לא היה כזה רע כלפיה..." ראו גם הכפר מולביצה' (Mulawicze), שבו הסתירה הקהילה כולה את וינטולק הקטן. סיפורו מובא על ידי אלינה צ'אלה בתוך: Alina Cała, w: *Wizerunku Żyda w polskiej kulturze ludowej* (Warszawa, 2005), p. 131. בעדויות מהכרך ילדים מאשימים נמצאת עדות אחת של יוסק מנסדורף, שהיה בצד הארי: "האיכר הבין מי אני אבל לא אמר דבר. אחר כך כל הכפר ידע. אבל האיכר לא זרק אותי והאנשים לא מסרו אותי לגרמנים". ראו: ילדים מאשימים, עמ' 107-100.

36 ארכיון המכון 301/5908, עדות מיום 24/5/1963.

37 ראו עדות ארכיון המכון 1773: יהודייה מחלביצה (Chlewice), המסתתרת בכפרים עם ניירות אריים, מביאה התבטאות ששמעה מפי בעל הבית שלה: "שהחולרע תתרוצץ הלוך ותזור, אני ככה אציק לה עד שבטוח אגמור אותה. אחזיק אותה בתקופת הקציר ואחר כך אגמור אותה".

38 ליחסן של תנועות המחתרת הפולניות אל היהודים ראו: Aleksandra Bańkowska, "Partyzantka polska: Aleksandra Bańkowska, w: *Zagłada Żydów. Studia i materiały*, nr 1 (2005), pp. 148-164 [אלכסנדרה בנקובסקה, "תנועות הפרטיזנים הפולניות בשנים 1942-1944 ויחסן ליהודים", בתוך: שואת היהודים – מחקרים ומקורות, מס' 1 (2005), עמ' 148-164]. ראו גם בהמשך טקסט זה.

המניעים להסתיר את היהודים השתנו לעתים עם הזמן. בני משפחת אלבינגר היו סוחרי טקסטיל אמידים בנובי בו'סק (Nowy Brzesk). את הסיפור שלהם אנחנו מכירים מעדותו של בנם עמנואל,³⁹ ושתי העדויות של אחותו פולה. המשפחה הסתתרה אצל איכרים, לא רחוק מן העיירה.

ביום הוסתרנו בעליית הגג, כלילה ישנו בדירה. בהתחלה היה לנו טוב, ועם הזמן העלו בעלי הבית את דרישותיהם יותר ויותר. התנאים הורעו, נתנו לנו פחות ופחות לאכול וכל הזמן דרשו מאתנו יותר. היה לנו רכוש רב אצל אנשים שונים. אימא הייתה הולכת לעתים קרובות לנובי בו'סק להביא כסף... לא יכולנו לספק את הדרישות של "מיטיבינו". היו ימים שלא אכלנו כלל, ופעם בעל המשק התנפל על אבא והכה אותו... הבנו, שבעלי הבית שלנו רוצים לסחוט מאתנו את כל רכושנו ואחר כך להרוג אותנו. פעם שמענו שיחה: "שזה כבר ייגמר פעם אחת, צריך לחדד את הגרזנים"..."⁴⁰

בעדויות של מי ששרדו מופיעים גם מקרים של התמדה ללא חת בהחלטה להסתיר יהודים, למרות הטרנדיות המשפחתיות. העדות של ולאדיסלאב פיבורצ'יק (Piwowarczyk), פולני מבוסקו (Busko), שאחיו היה קומוניסט לפני המלחמה, מתחילה בתיאור כיצד אותו אה, שנעצר על ידי הגסטאפו, שוחרר מבית המעצר בקורצ'ין (Korczyn) על ידי חבריו היהודים, קומוניסטים גם הם - שבתאי ראצה (Raca) וחיים פיסארז' (Pisarz).

בלילה הם עקרו את המנעול מדלת התא ושחררו אותו... כאשר גלו את היהודים מן העיירה, באו אליו עוד יהודים, אחרים, שני האחים שטרסברג עם אשתו של אחד מהם, ויינבאום עם אשתו וילדו, וארוסתו של שבתאי ראצה; שלוש האחיות צוקר - קומוניסטיות, ואחיו של ויינבאום - שימק עם אשתו. כולם יחד עם אחי היו במחבוא ססידרתי להם מתחת לפני האדמה. כולם היו אצלי במשך שנה, כלומר מ-2 בפברואר 1943. מאחר שלמשפחה שלי היה קשה לדאוג לצורכיהם, אחי החליט לצאת מהמחבוא ולקחת אתו עוד חמישה אנשים... הוא הוביל אותם אל אחותי... בכפר סטאניסלאביצה (Stanisławice). היא סידרה להם מחבוא טוב מתחת לאדמה... הם שהו שם שנה שלמה, עד 31 בינואר 1944. המחבוא שלהם נתגלה על ידי אנשי הכוחות המזוינים הלאומיים (NSZ)... הם חיסלו את היהודים האלה וגם את אחי..."⁴¹

39 עדות עמנואל אלבינגר בתוך "ילדי השואה" 1; וכן בארכיון המחברת, עדות שנמסרה בקרקוב ב-5 ביולי 2008.

40 עדות פולה אלבינגר: ארכיון המכון 301/4223, ניתנה לפני הוועדה ההיסטורית בקרקוב בשנת 1947, וכן עדות בילדים מאשימים. מבני משפחת אלבינגר שרדו האב ושני הילדים, עמנואל ופולה. את אמם של הילדים הרגו כנופיות מקומיות של כפריים, באחת הפעמים שבהן יצאה להשיג מזון.

41 עדות סטניסלאב פיבורצ'יק, ניתנה ב-11 בנובמבר 1949 בלודו', ארכיון המכון 301/ (מספר התיק חסר).

במכתב ששלח מפריז ב־31 בינואר 1949, מאשר ישראל ויינבאום, שפיבוברצ'יק הסתיר יהודים גם אחרי שאחיו נהרג, ובנה להם לא פחות מארבעה מקלטים בשטח השדה שלו. ברור שמקרים של גבורה והקרבה בהצלת יהודים הם נדירים.⁴² לעתים תכופות יותר אנחנו נידונים להעלות השערות עד כמה שכיחים היו המקרים שבהם הייתה הסתרת יהודים כרוכה בתפניות, כגון זו שבפשיסוכה (Przysucha):

כל משפחת בידרמן הגדולה (אם וכמה בנים) נהרגה על ידי פשיסט מקומי, יאן אוטבינובסקי (Otwynowski), כעת אורח פשיסוכה, ובעל כמה בתים ומגרשים שהיו שייכים בעבר ליהודים... ב־1942, כאשר הגטו עמד לפני חיסולו, מצאה משפחת בידרמן מסתור... אצל אוטבינובסקי... כעבור כחצי שנה, לאחר שהצליח לסחוט את כל רכושה של משפחת בידרמן... החליט ששליחותו הפטריוטית הסתיימה ורצה את כולם.⁴³

סיפורה של מריה שצ'צ'ינסקה (Szczecińska)

הבה ניתן כעת את דעתנו על הנסיבות – מלבד השקפות פוליטיות ודתיות שאת מהותן אנחנו יכולים לשער בקרב אנשי שמאל⁴⁴ מסוימים ואנשים אדוקים מאוד בדתם⁴⁵ – שהודות להן ההחלטה לסייע ליהודים להינצל עמדה במבחן לאורך זמן.

42 ובכל זאת אפשר להצביע על עדות נוספת אחת ממתחזי קלצה, המספרת על הסתרת יהודים אף שהסתרה הביאה לידי הריגת אחד מבני המשפחה הפולנית. ראו עדות דויד פרומוביץ', ארכיון המכון 301/4055 על אנטוני טטולד' (Stolarz) מביאדוליני ראדלובסקיה (Białdolino Radłowskie) שלייד טרנוב. גם במקרה זה נראה שהמניע לעזור ליהודים נובע מהשקפה שמאלנית.

43 ארכיון המכון 301/4743, עדות שמעון רוזנברג, ערוכה על בסיס שיחות שנערכו בפשיסוכה בתקופה שעד מאי 1950. לעדות על מעשי בגידה, הלשנה ורצח, ראו ארכיון המכון 301/5420 (הכפר לזוב [Łazów] שבמועצה הכפרית מאלושין [Maluszyn] ופילצ'יצה [Pilzcyce], מועצה אזורית ולושצ'ובה [Włoszczowa]; 301/2778 (הכפר בלק [Bełek], מועצה אזורית מייז'בין [Mierzwin], מועצה אזורית ינדז'יוב [Jędrzejów], 301/3262 (סקאלה [Skąła], מועצה אזורית מייכוב [Miechów], 301/1908 (לופטובייץ [Łopatowiec], מועצה אזורית פינצ'וב [Pinczów], 301/4315 (רצלביצה [Racławice], מועצה אזורית רבשטין [Rabsztyn], מועצה אזורית אולקוש [Olkusz]; 301/2105 (דרוהיצ'ין [Drohiczyn]; 301/4716 (אוהוטניצה [Ochoćnica], שצ'יבה [Szczawa], שצ'יבניצה [Szczawnica], לונצקו [Łącko], קמיניצה [Kamienica] על יד לימנובה [Limanowa], יאוזבסקו [Jazowski] על יד נובי סונץ' [Nowy Sącz] [צאנו]; 301/3810 עדות על רצח בנגורקי [Nagórki], מועצה אזורית רוגניצה [Rogienice], מועצה אזורית לומז'ה [Łomża]; ראו גם ילדים מאשימים, עמ' 159-160; וכן עדות בנימין איינהורן, המעמידה על דיוקה גרסה שנמסרה במאמרו של טדיאוש סוורין, "להם ודם", בפרסום לרגל חמש שנים לחיסול הגטו בקרקוב, עמ' 167 (ארכיון המכון 301/777). לפי העדות, הסתרת משפחת גרובל על ידי ולדיסלב קוזה (Kozia) מהכפר סקוידלנה (Skrzydlna) נבעה אך ורק ממניעי שוד.

44 ראו מסמכים הנוגעים להסתרת יהודים על ידי משפחת קאניוט (Kaniut) מחוז'וב (Chorzów), שהייתה קשורה במפלגה הסוציאליסטית הפולנית (PPS), ארכיון המכון 301/6268.

45 ראו להלו ראש הפרק "כמרים. נזירות ואזרחים כתוליים".

ההיסטוריה האישית של מריה שצ'צ'ינסקה מסטאשוב, שבמחוז קלצה, אישה שהחביאה 15 יהודים במשך 22 חודשים, נראית נדירה ביותר. בדוח משנות השישים אנחנו מוצאים את הדברים האלה:

ב־2 באוקטובר (1945) התייצבו אצלנו האזרח פסמנטייר בינה, סגל דניאל ושפיץ סמואל, שהעידו כי האזרחית מריה שצ'צ'ינסקה (Siekewicz), המתגוררת ברחוב שנקייביצ'ה 39/22, קתולית ואם לחמישה ילדים, הסתירה בתקופת הכיבוש בסטאשוב 15 יהודים...⁴⁶ בנינו לנו מחבוא בתחת הרכבת בסטאשוב (Staszów), הייתה זו חפירה מתחת לדירתה של שצ'צ'ינסקה, שהייתה פקידה בשירות הרכבות. אנחנו שילמנו עבור האוכל... כשנודע לגסטאפו שבתחנה מסתתרים יהודים, הובילה אותנו שצ'צ'ינסקה למחבוא ביער, אצל מכרים שלה. היא ישבה אִתנו ושמרה עלינו, וכאשר הכול נרגע לקחה אותנו אליה, שם ישבנו במרתף כל היום... היינו אצלה 22 חודשים...⁴⁷

המסמך הבא באוסף זה נכתב ב־1963. אלה "קורות חיים" כתובים בכתב ידה של שצ'צ'ינסקה עצמה. אנחנו למדים ממנה, שכאשר התאלמנה בשנת 1930, ונתרה מפרנסת יחידה לחמישה ילדים, קיבלה משרה ברכבת בזכות קשרים אישיים, והועברה מטעם העבודה לסטאשוב.⁴⁸ בשנת 1941 באו אליה כמה מכרים יהודים וביקשו ממנה להחביא אותם. היא הסכימה, ובמשך חודש (בגרסה אחרת של העדות במשך ארבעה חודשים) החזיקה אותם בצריף קטן ששימש כמחסן עצי הסקה. לאחר מכן חזרו המסתתרים לגטו, שם הועסקו על ידי "אמלר", חברה גרמנית לעבודות דרכים. לאחר חיסול הגטו פנו אליה שוב וביקשו ממנה מקלט.

עלי להודות, שאז, בשנת 1942, כאשר הסכמתי לקבל אלי את כולם, חשבתי שזה יארך אולי כמה חודשים, ואחר כך הגרמנים יירגעו. לא ידעתי שנחיה בתוך הזוועה האמתנית הזאת שנתיים וחצי. גרתי עם הילדים בבית קטן, 200 מטר מבניין התחנה. במשך כמה עשרות לילות אני והילדים חפרנו מתחת לאחד החדרים, ואת האדמה הוצאנו חלק לנהר וחלק לגן. אחר כך, כבר יחד עם היהודים סיימנו להתקין את המקלט ואפילו סידרנו שם אור חשמל. נראה לי שאחד הגורמים שהקל עליי את ההחלטה להחביא את האנשים האלה, היה העובדה שאת כל דברי הערך שלהם נתתי למשמרת למשפחות פולניות אחרות (לצערי, לא כולם רצו אחר כך להחזיר את הפריטים שלקחו). סטאשוב היא עיירה קטנה... איש לא שיער עד סוף המלחמה שיכולתי להחביא אצלי אנשים רבים כל כך בלי לקחת את רכושם... מהמחבוא שלי יצאו 15 יהודים חיים ובריאים...⁴⁹

46 בטקסט העדות ניתן לספור 14 נפשות.

47 ארכיון המכון 301/2790.

48 ארכיון המכון 301/5715, התום "סטאשוב, 19/3/1963".

49 שם.

בידינו גרסה נוספת לסיפורה של שצ'צ'ינסקה, שנכתבה שלוש שנים קודם לכן,⁵⁰ ובה פרטים נוספים. הראשון נוגע לגיל ילדיה של שצ'צ'ינסקה, שהיו שותפים באחריות להסתרת היהודים בביתם. בתה הבכורה הייתה בת חמש־עשרה בשנת 1939, והצעירה הייתה בת עשר. שצ'צ'ינסקה התגוררה בבית קטן נפרד ובו שלושה חדרים, סמוך לבניין התחנה. מאחר שמוצאה היה ממחוזות הגבול המזרחי של פולין, כינו אותה 'רוסייה'. "הייתי שם די בודדה בסטאשוב והודות לבדידות זו יכולתי להתביא את היהודים בדירתי" – היא כותבת. אנחנו למדים מן המסמכים שהיא החזיקה במחבואה "שלושה זוגות נשואים... ועוד שני רווקים... התינוק שנולד במחבוא היה תינוקה של בינה סגל..." מעדותה של שצ'צ'ינסקה נחרתת בווכרון הקורא בדידותה, הציווי שהוטבע בילדים לשמור סוד בכל תנאי, המחשבה תחילה בהחלטה איך ואיפה לבנות את המקלט, והבחירה המודעת בדלות כהגנה מפני קנאת השכנים. הבדידות, עד כדי בידוד פיזי, סתמה כל חריץ שדרכו הייתה יכולה הסודיות לדלוף החוצה, בעוד הדלות שיוותה למחביאי הנרדפים תדמית שהסיטה את תשומת הלב מ"זהב היהודים". מוטיב הדלות, שאף שאינה מבחירה, אינה מונעת מהאביון לחוש חמלה, ולא זו בלבד אלא שגם אינה מונעת ממנו לחלוק את מה שיש לו עם הזולת, מופיע גם בעדות של לילי שינובלוגה (Szynowłoga), שהייתה בת חמש כשפרצה המלחמה, והסתתרה בסביבת חנצ'יני (Chęcini) במחוז קלצה.

פולני שהכרנו יעץ לנו ללכת לבית הקברות, לזקן עני שיקבל אותנו. אימא מסרה אותי שם ושלמה עבורי... בן־דודי והזקן הכינו מחבוא, כיסו אותו בלוחות אבן... ריפדנו את המחבוא בקש... ישבנו מוסתרים עד חג המולד... הזקן הביא לנו אוכל כאשר איש לא היה בבית הקברות... הוא היה הגון מאוד. בחורף השני כבר לא היה לנו כסף... אימא הייתה חלשה מאוד ואני הייתי קטנטנה ולא היה אף אחד שיטפל בנו. היינו מתות ברעב אלמלא אותו זקן. הוא התהלך בין הכפרים וקיבץ נדבות, וככה שמר עלינו והסתיר אותנו חצי שנה עד לשחרור...⁵¹

ההיסטוריה האישית של ויקטוריה נובושיילסקה (Nowosielska) מהכפר גלינוב (Glinów)

זלמן זלצטרייגר,⁵² שברח מגטו אופוצ'נו (Opoczno) באוקטובר 1942 יחד עם גיסו הרש ציגלפרב, הוסתר על ידי ויקטוריה נובושיילסקה, תושבת הכפר גלינוב הסמוך. בסך הכול שהו השניים אצלה 26 חודשים, עד לכניסת הצבא הסובייטי ב־17 בינואר 1945. בתיאור דמותה של בעלת הבית חוזרים שני מוטיבים מוכרים: יסוד הבדידות (אף שהיא מקומית ואינה נחשבת לזרה) ויסוד הדלות. יומיים אחרי שקיבלו את היהודים לביתם,

50 המשך התיק הזה, ארכיון המכון 301/5715, עדות מ־23/4/1960.

51 ארכיון המכון 301/5521.

52 ארכיון המכון 301/2533, נרשם ב־24/7/1947. ארבע המובאות הבאות לקוחות מאותה העדות עצמה.

מת בעלה של נובושיילסקה. לבני הזוג לא היו ילדים. בשל מותו של הבעל באו שכנים ומכרים לבקר את האלמנה, ולפיכך נוצרה סכנה שייקרע מעטה הסודיות סביב שני היהודים המסתתרים בעליית הגג. הכסף שהביאו המסתתרים הספיק להם בקושי לחצי שנה, עד חג הפסחא 1943, ומאותה עת ואילך היו תלויים למחיתם בבעלת הבית. "היא מכרה דברים רבים שנשארו אחרי מות בעלה, עזרה לעצמה במסחר זעיר, והמשיכה להאכיל אותנו כמו קודם, כמו בזמן ששילמנו לה בעד המצרכים – שלוש פעמים ביום". בכך סייעה לה בבלי יודעין משפחה מזאכורז'וב (Zachorzów) הסמוכה, שתמכה באלמנה הענייה במצרכים מתוצרת המשק שלה – תפוחי אדמה, כרוב, לפעמים בשר. "נובושיילסקה הייתה נותנת לנו את המצרכים היקרים ביותר, כמו שומן חזיר ודברים דומים, וכאשר ניסינו לדחות זאת, התעקשה והדגישה שהיא מהלכת בעולם ויכולה לאכול כל דבר שהוא, ואילו אנחנו סגורים בלא אוויר צח ובלי לראות את אור השמש – ולכן אנחנו חייבים לאכול טוב יותר". בעלת הבית לא גילתה למשפחתה את הסוד שהיא מסתירה יהודים. שני המסתתרים יכלו לשמוע שיחות שהתנהלו בדירה למטה מבעד לסדק בתקרה, ומבעד לסדק בגג יכלו לצפות בדרך.

בתקופת המרד הפולני (אוגוסט 1944), עם בואו של גל הפליטים מוורשה, גברה מאוד הסכנה שהמסתתרים יתגלו. "בהסכמת נובושיילסקה הפכנו את אחד החדרים לדיר חזירים וללול, ובחדר השני הרסנו את תנור המטבח ותנור החימום כדי להפוך אותו לבלתי כשיר למגורים. ואמנם, הוורשאים לא התפתו להשתכן בסוג כזה של דירה". תכסיס דומה ננקט כאשר החזית התקרבה לכפר. בעלת הבית "קשרה סדין לראשה, פיזרה סביבה כל מיני בקבוקונים וצנצנות של תרופות והעמידה פנים שהיא חולה במחלה קשה". החשש מהידבקות הרתיע כנופיות שונות ומנע מהן לחפש שם מקום לינה, אף שלא מנע עריכת חיפושים בעליית הגג. כנגד מקרים כאלה הותקן בבית מחבוא נוסף לשעת חירום, בונקר לשני אנשים, שנחפר מתחת לרצפה, ואשר זלצטרייגר וציגלפרב הסתתרו בתוכו במקרים מסוימים כשהם נאלצים לשכב בלא ניח במשך עשר עד עשרים שעות.

במחצית השנייה של שנת 1944, כאשר המתח בכפר גבר ככל שחזית הלחימה התקרבה אליו, ביקשו שני היהודים לעבור ליצר, אבל בעלת הבית לא הסכימה. העדות מסתיימת באזכור, שאחרי השחרור נאלצה נובושיילסקה לעזוב את כפר מגוריה. הסיבות לכך אינן מוזכרות.⁵³ לעדות מצורף צילום של אישה ושני גברים.

53 היה זה כלל, שאלה שהסתירו יהודים היו חייבים לעזוב את ביתם הקודם לאחר המלחמה כשהדבר נודע; ראו להלן ראש הפרק "נקמת פולנים בפולנים לאחר המלחמה על היהודים" [עדות, ארכיון המכון

מידלוב (Mydlów) 1942–1945

קטעי יומן הזיכרונות⁵⁴ שאני עומדת להציג עכשיו יאפשרו לנו להבין איך התנהלה הסתרת יהודים במצב שבו לא שמרו נותני המחסה על כללי הסודיות, שעליה נסבו הדברים במקרים שפורטו עד כה. יהיה זה גם ניתוח מפורט של מקרה אחד מתוך רבים הממחיש את השינוי שחל ביחסים בין המחביאים למתחבאים, ושרק הודות לצירוף מקרים לא הסתיים בטרagedיה. מתברר היומן הוא אהרל'ה (אהרון) שטרקמן, יהודי שנלקח למחנה עבודה בנארול (Narol), ובשלב הבא שרד את הגירוש מאופאטוב לסנדומיז'ו. מצויד ב"ניירות אריים", הסתתר שטרקמן בכפר מידלוב.

[עמ' 53] אני צועד יום שלם. כבר ערב. מרחוק אני רואה בשדה צריף זעיר. הצריף עומד בגיא, בין הגבעות והגאיות בקושי ניתן לראותו. חשבתי לעצמי, כמה נהדר היה יכול להיות אילו הסכים האיכר לתכנית המתקמת בראשי. אני מתקרב. הכלב מתחיל לנבוח. בעל הבית יוצא. אני שואל אם אני יכול להיכנס. כן, הוא משיב. אני רוצה לקנות משהו לאכול. אין לו כלום, אפילו לא חתיכת לחם יבש. יש לו רק שלושה מורג [מורג = כ-5.5 דונם - המתרגם] של אדמה דלה, צריף קטן עם אסם, סוס קטן. גם הוא עצמו קטן. [עמ' 54] מתכווץ מקור. הבגד - טלאי על גבי טלאי. אישה אין לו, מתה לפני שלוש שנים. הוא כבר בן 50. רק נערה ענייה אחת, מרישה, באה אליו כי אין לה לאן ללכת. גם ילדים אין לו. אני חוקר אותו על הכול. זה שהוא עני ואין לו אישה וילדים, זה טוב מאוד מבחינתי. הוא מספר לי שאילו היו לו כמה זוגות מכנסיים ומגפיים, הייתה מרישה מתחתנת אתו. אני אומר לו שאני יהודי. אני שואל אותו אם היה רוצה שאשאר אצלו, לא חננם, אשלם לו היטב. הוא עונה לי מיד "כן". אפילו חמש נפשות גם. לכאן אף אחד לא בא... אני נוכח שבעל הבית אינו מודע כלל למצבם של היהודים... [עמ' 57] איך נראים החיים שלנו אצל פאבל?⁵⁵ בחורף בבונקר: אורכו של הבונקר שני מטר. שברנו מיטה אחת כדי שלא לישון על הרצפה. אי־אפשר להזדקף. אנחנו נאלצים לעמוד כפופים. [עמ' 58] בבונקר שוררת חשיכה, איש אינו רואה את זולתו... פעם ביום בא אלינו בעל הבית ומביא אוכל. פתח הכניסה לבונקר קטן מאוד. על יד הבונקר שומר עלינו הכלב. כך אנחנו יודעים מתי עלינו להיות בשקט. שקט. בעל הבית שלנו מתחיל לקבל שכל. כל יום הוא צריך משהו אחר. הלבשנו אותו היטב. את מרישה ציידנו בדברים יפים. כבר חיתנו את הזוג הזה. בכפר מתחילים להסתובב פרטיונים. מצד הפרטיונים של AK [ארמיה קריובה (Armia Krajowa)] - "צבא המולדת", המחתרת הפולנית

54 ארכיון המכון 302/108, מיינ אדורך לעבען פון יאר 1939 ביז 1945 [קורותיי משנת 1939 עד שנת 1945], תרגום הקטעים לעיל: שרה ארם. ראו גם תיאור אצל: Michał Czajka, *Inwentarz zbioru pamiętników*, Archiwum ŻIH, zaspół 302 (Warszawa, 2007), pp. 90-91 (מיכאל צ'ייקה, רשימת כותרים באוסף יומני הזיכרונות, ארכיון המכון אוסף 302, ורשה, 2007, עמ' 90-91).

55 המתברר הסתתר יהוד עם נמלט אחר, בשם לייבקה (לייב).

שייצגה את הממשלה הפולנית הגולה] צפויה לנו סכנה גדולה יותר מאשר מצד הגרמנים. מכל הצדדים אנחנו מוקפים באויבים... בעל הבית שלנו כבר נותן לנו להבין שחיינו בסכנה. הוא כבר יודע הכול. וגם החיים שלו בסכנה. פירוש הדבר, שצריך להמשיך לתת כסף... מאין לקחת כל כך הרבה כסף - הרי אנחנו שוכבים בבונקר אפל... [עמ' 62] לא היה לנו מושג מה קורה בבית.⁵⁶ [עמ' 63] כבר מרגישים את האביב. אנחנו עוברים מן הבונקר לעליית הגג. יש לנו כאן מחבוא טוב מאוד... [עמ' 73] הגרמנים עדיין נמצאים כאן, אנחנו עדיין מוכרחים לחכות ולשכב במחבוא. זמננו טרם הגיע. בעל הבית משתדל לספק לנו חדשות יום-יום: שהפרטיזנים מחפשים יהודים כדי לחסל אותם. הפרטיזנים מודיעים בכפר, שמי שמחזיק אצלו יהודי יקבל עונש מוות... [עמ' 74] הסכנה לחיינו מחמירה מרגע לרגע. הפרטיזנים מופיעים כעת בכפר כל יום... עם בוא הערב הגיעו עשרה או חמישה עשר פרטיזנים עם כלי נשק שונים בידיהם, והם מתחילים לחקור את בעל הבית שלנו, האם הוא יודע על יהודים כלשהם המסתתרים בכפר. בעל הבית נותן להם להבין שלו היה גר במרכז הכפר היה יכול לדעת משהו, אבל כאן אין איש. כולם נשכבים לישון, לפנות בוקר הם הולכים הלאה. בעל הבית שלנו מספר לנו כל זאת, אבל אנחנו שמענו זאת גם בעצמנו. [עמ' 75] בעל הבית שלנו כבר מפחד כהוגן... פרטיזנים אחדים ניגשים לחלון בצעקות: תוציא את היהודי שיש אצלך. אם לא, נירה בך למוות... [עמ' 76] הפרטיזנים מחפשים רק במתבן, לא במקומות אחרים. בדרך הם אומרים לו שזו הפעם האחרונה שהם נותנים לו את חייו במתנה. אם יצטרכו לבוא עוד פעם אחת, הוא יוצא להורג בירייה וביתו יישרף. פאבל שומר על קור רוחו... אנחנו מבינים שהוא זומם למסור אותנו לפרטיזנים. אני מתחיל לתור אחר מוצא אחר. [עמ' 77] שנת 1944. אני יוצא לחפש מסתור אחר אבל... הפרטיזנים שורצים בכל פינה... אני חוזר למקום הישן. בעל הבית שלי מרוצה שחזרתי... אני מספר לו שהבאתי כסף חדש. מכך הוא מרוצה. אנחנו נותנים לו את עשרת הרובלים - זהב הראשונים. הוא אינו יודע אפילו מה זה, אבל אומר לנו ששמע על זה. זה דבר טוב מאוד. הוא מתחיל להבטיח לנו שנשרוד. אפילו אם יעשו לו את הגרוע ביותר, הוא יתנהג כראוי. [עמ' 78] בעל הבית נכנס אלינו מלא שמחה: הגיעו הרוסים!

האותנטיות הספרותית של יומנו של שטרקמן אינה נופלת במאום מן האותנטיות הפסיכולוגית של המצב שהוא מתאר. עוני, דלות - זהו המשתנה שנודעת לו ההשפעה הרבה ביותר על סיכוייו של היהודי להתקבל תחת קורת גג. ההקלה בעוני, באמצעות הכסף שנותן החסות מקבל מן המסתתרים, פועלת באופן פרדוקסלי נגדם, משום שהיא מסבה את תשומת הלב של הסביבה הקרובה אל המסתירים, ובכך מחבלת ביכולת לשמור בסוד את דבר הימצאם של המסתתרים. האיכר המקבל אותם במשקו לומד

במשך הזמן "מה פירוש הדבר להיות יהודי" בשנת 1942, ומה המחיר – בכל המובנים האפשריים של המילה הזאת – של הסתרתו. הוא נאבק כנגד עצמו, ויוצא מן המאבק הזה לא לגמרי נקי, אך שלם ובצד הנכון.

לך אל הזיקית – למד דרכיה וחכם

כושר ההישרדות של אלה שהסתתרו בעזרת "ניירות אריים" היה תלוי, כידוע, בגורמי הסוואה כמו "מראה טוב", הכרת המנהגים והתפילות הקתוליות, ובקיצור – בהיטמעות מלאה בחברה שבצד השני ("בצד הארי"). התחוות חיצונית מוצלחת, והתמזגות עם החוק יותר, הגדילו את סיכויי ההישרדות של יהודים ונותני חסותם הפולנים כאחד. תנאים אלה בולטים במיוחד בחומרי העדות של ילדים. מספרת רוז'יה אונגר מסנדומייז':

בשנת 1940, נדמה לי, אבא מסר אותי לאיכר אחד שאצלו הייתי רועה את הפרות. טיפלתי גם בסוסים. היו שם ילדים והם שיחקו אתי, היו קטנטנים ואני הייתי מטפלת בהם. כל כך אהבתי את הילדות הקטנות, כאילו היו האחיות שלי. הם התייחסו אליי כמו אל ילדה שלהם. אכלתי מה שהם אכלו. בהתחלה החביאו אותי, ואחר כך אמרו לשכנים שאני קרובה שלהם, וככה שיחקתי על ידם ואתם. לא ידעתי בדיוק מה זה "יהודייה". בשנה הראשונה התגעגעתי לאימא, אחר כך התרגלתי. הייתי שם חמש שנים... אחרי המלחמה פחדתי לחזור אל היהודים. בזמן ששיחקתי עם הילדים היו מספרים לי, שהיהודים רוצחים ילדים בשביל מצות...⁵⁷

שייעק ניסבאום, שהיה בן חמש בפרוץ המלחמה, הסתתר משנת 1942 ואילך אצל איכרים ליד קוויניצה. בעדותו, ההתמזגות עם הסביבה ניכרת בלשון העדות עצמה, שהיא עגת איכרים אופיינית. "היהודים לקחו אותי, הלכתי לכפר מהשכל שלי אל איכר והתחלתי לעבוד".⁵⁸ ניסבאום נדד ממקום למקום, לבסוף הצליח לשהות שנתיים אצל בעל משק אחד. "התפללתי, דיברתי תפילות... לא חשבתי על כלום, רק מה יהיה אתי הלאה."⁵⁹ קראו לי סטניסלאב ולנצ'יק (Walencik)... הייתי שם עד לשחרור, היה לי שם טוב... לא פחדתי מאף אחד...⁶⁰

57 ארכיון המכון 301/3699. עלילת דם נזכרת גם בעדות אחרת של ילד בשנת 1947, לודביק יז'צקי בן התשע: "קודם הייתי בכפר. יצאתי למרעה עם הפרה והיא הייתה לעתים קרובות בורחת לי לשרה החיטה. אז הכו אותי בעד זה. תמיד נתנו לי לאכול לחם עם קפה שחור, ולפעמים כוסמת. אחרי השחרור הביאו אותי לחוויוב (Chorzów) לבית הילדים. בכיתי, לא רציתי לנסוע ליהודים, כי דיברו אתי שהיהודים הורגים ילדים"; ארכיון המכון 301/2755.

58 ארכיון המכון 301/3003. עדות דומה של שמואל ישמה, שנדד בלא בית בקרבת טיקוצ'ין, ארכיון המכון 301/2735. בנושא ההתבוללות בסביבה של ילדים יהודים בכפר ראו ילדים מאשימים, מבוא, עמ' XIII.

59 ראו גם את עדותו של תלמיד בית הספר התיכון ויטולד ויימן, ארכיון המכון 301/1945.

60 ראו אותו מוטיב בזיכרון של איכרים פולנים באזור סנדומייז' [139N]: "אני רק הסתכלתי ככה בעיניים

לילדים המבוגרים יותר היה קשה הרבה יותר להיטמע באופן מלא בסביבה הפולנית. באשיה גולדשטיין,⁶¹ שהייתה בת תשע כשפרצה המלחמה, העידה לימים: "בני גילי בכפר לא רצו לשחק אתי, היו אומרים שאני יהודייה. הרבה פעמים היה לי עצוב מאוד, לא היה לי למי לגלות את לבי, הרבה פעמים התגעגעתי ליהודים".

מוטיב ההתנהגות האכזרית של ילדים פולנים ו"נוער פולני" חוזר שוב ושוב לעתים כה קרובות, עד שאם לא מערערים על מהימנות העדויות, אפשר להשתכנע שזו הייתה תופעה המונית.⁶² למבוגרים, גם אלה שדיברו פולנית טובה והכירו את העגה המקומית – היה קשה אף יותר לשרוד במסלול השיטוטים בין כפרים. הדבר משתקף בעדות אלמונית של אֵם, ששוטטה עם בנה הפעוט באזור צ'נסטוכובה (Częstochowa). "ניסיתי להגיע דרך היערות למנזר אנה הקדושה... לבושה במטפחת וסינר של נשות איכרים נראיתי כמו כפרית. היה בוקר קר. הילד, שהתעורר משנתו, משתומם, מוטרד, שאל: 'למה אנחנו עוזבים את אבא?' עניתי לו: 'אנחנו משולחים של אלוהים ואנחנו ננדוד לנו בין הכפרים...'⁶³

מקריאת מקור זה עולה הרושם שהמחברת הצליחה להטעות את האיכרים רק באותם הכפרים שלא התנסו בפיתוי להתעשר על חשבון היהודים הנרדפים. כל הסתיו נדדה עם ילדה לכיוון צפון, כשבדרכה היא מתנסה בהיתקלויות מוצלחות יותר ופחות. בחורף נעשה מצבם כל כך קשה, עד שכרבים אחרים⁶⁴ החליטה להיכנס בינתיים לגטו

של הגרמני... והוא שאל פעמיים, שלוש פעמים, חמש פעמים אפילו... אם רק הרכנת את הראש וענית בלי להביט בעיניים – אז כבר 'ראוס' [החוצה!]; ולמחנה עבודה, שאני משקר... ואם הסתכלת בעיניים, על זה, שאומר אמת, כי מסתכל בעיניים".

61 ארכיון המכון 301/2793, עדות שניתנה בלודו' ב-5/10/1947; הילדה, שרשמת הפרוטוקול כתבה כי שמה "באשיה גולדשטיין", חתמה בעצמה "פרימר דבורה".

62 ילדים מאשימים, מבוא, עמ' XXIV ו-XXX, וכן עדויות בתוך הספר בעמ' 66, 70, 89, 111, 127, 132, 135, 137, 138, 156, 161, 182, 184, 256. בין העדויות בארכיון ההיסטורי ראו: 301/3215 על נערים פולנים מסביבות דולצ'ה מאלה (Dulcza Mała), היוצאים רכובים על סוסים לצוד יהודים. כמו כן ראו 301/2736 על "נערים פולנים המראים לז'נדרמים היכן מצויים מקומות המחבוא". זיכרונות מוזעזעים במיוחד על המנהג הפשיטי אנשים בכוח כדי לוודא את יהדותם, מצויים לדוגמה בעמ' 89, 127. ראו גם עדות של לוחם צבא המולדת, שפעל באזור סנדומייז' וסקרז'יסקו-קמייננה, וסיפר לי על ילדים פולנים, בתקופת הגירוש של יהודים מסקרז'יסקו, שהסתובבו בהוראת הנרמנים בתחנת הרכבת והציצו בעיניהם של עוברים ושבים, בחיפוש אחר יהודים (8/3/2008, עדות בארכיון המחברת). יש לציין גם דוגמאות להתנהגות שונה של ילדים, כגון: ארכיון המכון 301/1791: "בצד עמדו נערים פולנים ואמרו: 'תברחו עכשיו, כי איש לא מסתכל!'; ארכיון המכון 301/3743: "הלכתי אל ילדה שהכרתי ושאתה שיחקתי עוד כשהיינו חופשיים. היא שמחה לראות אותי, קיבלה אותי יפה, האכילה אותי, ואמה הכינה בשבילי בינתיים תיק עם מזון. פתאום נכנס איש אחד, שצד יהודים. נבהלתי והחוויתי. חברתי הרגיעה אותי, מיד השתלתי על עצמי, היא הוציאה צעצועים ובובה, שיחקנו כאילו שום דבר, ואני לא גיליתי שום סימן של פחד. אבל איך פחדתי – כנראה רק אלוהים ידע". ראו גם ילדים מאשימים, עמ' 128, 136, וכו'.

63 ארכיון המכון 301/1698.

64 "ראיתי יהודים יוצאים מן המחבוא, ראיתי ישיש חסר הכרה שהאיכר הכה אותו ביצול עגלה עד שנפל, יהודיות בפאות נוכריות, כולם יצאו מן היערות, האימהות משכו לכיוון הגטו, והאיכרים לעגו: 'אל תדאגו, גם ככה תלכו לטרבלניקה'... זה היה תכסיס רמייה גרמני, חנינה כביכול, כדי לרכו את כולם

בראדום, ובה בעת להשתדל לקבל "כרטיס עבודה" בכפרה קלוניצה (Klonice). אפילו ה"פולקסדויטש" [אזרח פולני שהוא גרמני אתני] המקומי לא הפריע לה במאמציה אלה.

בכפר שלנו היו שני אחים פרידריך, גרמנים־אתניים, שהכירו אותי. שני הנערים האלה היו אכזריים יותר מכל הגרמנים... בהלה נוראה אחזה בי כאשר ראיתי אחד מהם, כוֹנֶרְדֶם, עומד בדלת משרד המועצה ומכוון את הבאים. הוא הכיר אותי מיד... "למה באת? למה את לא מחכה לקבל את ה'קנקרטה' [תעודת עבודה] בדרך הרגילה, במשרד הכפר?"... לאחר כמה רגעים עברה על פני איכרה שאמרה: "תביטו על היהודייה, לבשה סינר, ככה היא רוצה להינצל היום, ולאף אחד לא איכפת".⁶⁵

בעדויות שונות מופיעים, פעם אחר פעם, תיאורים של גילוי בפרהסיה של זהות היהודים על ידי פולנים. התיאורים הללו מזכירים את הסצנה מסרטו של רומן פולנסקי "הפסנתרן", שבו השחקנית הפולנייה קטז'ינה פיגורה (Figura), יפיפייה בלונדית, מגלמת את השכנה הפולנייה ממוצא גרמני, המזהה את גיבור הסרט היהודי וצווחת בקול אימים "יהודי! יהודי!". להלן דוגמאות במובאות מתוך העדויות:

בעלת הבית, האנטישמית הנוראה הזאת, התחילה לצעוק במסדרון: "מהר, שהיהודים האלה יסתלקו מכאן, אחרת אטלפן למשטרה".⁶⁶

פעם תפסו אותי שני אדונים בכתפיים וצעקו "יהודייה את..."⁶⁷

...פתאום היא קראה לו, חצי־בגרמנית חצי־פולנית, האישה שהכרתי בה כשוערת הבית שלנו לפני המלחמה. היא ניגשת אליו, היא שואלת אותו אם הוא יודע, מי היא הילדה ההולכת אתו, ומיד מוסיפה: "זו יהודייה, אני מכירה אותה".⁶⁸

לא פעם שמעה איך צעקו אחריה: "גרומן, יהודייה, לעצור אותה!" - העדה הצליחה להתחמק מטיפוסים כאלה.⁶⁹

במקום אחד ולתפוס את כולם. חודש אחר כך חיסלו את הגטו ושלחו את כולם לטרבלינקה", שם. ראו גם: ארכיון המכון 301/2425, זלמן באום על תגובת היהודים להכרזה על "חנינה" כזאת בסנדומיז'י: "בראותם שהפולנים שודדים ורוצחים אותם, היהודים חזרו לסנדומיז'י... התאספו יותר מ-10,000 יהודים מכל הכפרים שבסביבה". ראו גם: ארכיון המכון 301/1773: "בטרנפול, ביולי 1941, פחד המעיד לחזור הביתה כי האיכרים לאורך הדרכים הרגו כל יהודי שעבר", שם: "בבלז'ץ לא היה טעם שהיהודים יברחו מהמחנה, שכן המקומיים היו מסגירים אותם מיד"; באותו מסמך עצמו מדובר גם בהסגרת יהודים בדולישוביצה (Doliszowice), מועצה אזורית פינצ'וב, ובקוֹיִמִיז'ה ויאלקה (Kazimierza Wielka).

65 והשוו ארכיון המכון 301/2252.

66 עדות פסל פנצ'ינה (Penczyna), ארכיון המכון 301/1525.

67 עדות רוזליה קוז'וביץ' (Korzuchowicz), ארכיון המכון 301/2732.

68 עדות ברונים־לאב שוויצה (Szwajca), "ילדי השואה 2", עמ' 203.

69 בסופו של דבר הצליחה מחברת העדות לסדר לבנה מקום במוסד של הנזירות האלברטיניות בצ'נסטוכובה.

ברכבת נסעה איתנו פולנייה אחת מדרוהוביץ' (Drohobycz). אנחנו לא הכרנו אותה, אבל היא הכירה אותנו, ומיד התחילה לדבר על יהודים, שהם בורחים, שהם רוצים לחיות, אבל הם לא יצליחו – הם כבר חיו מספיק.⁷⁰

קרבות בין פולנים לפולנים על היהודים

מחזרת, תמרוני התחמקות, בידוד, טשטוש עקבות, הסוואה – המונחים המשמשים בתיאור ההסתתרות וההסתרה של יהודים הם מונחי קרב ומלחמה. הבה נתייחס אליהם מילולית: על בסיס העדויות, המסמכים והראיונות האתנוגרפיים הנדונים כאן, אפשר לתאר את העזרה בהצלת יהודים במונחים של מלחמה בין פולנים לפולנים, שבה היו מעורבים אלה שסייעו ליהודים לשרוד בכפרים בלא תמיכה ציבורית וחברתית. כך עולה מן העדויות שנבחנו. הסביבה, מסיבות שידונו מיד, התייחסה אל העזרה ליהודים כאל הפרה של הנאמנות למשפחה ולקהילה הכפרית.⁷¹ התפיסה המקובלת, שהדעות חלוקות מה הם מקורותיה ומידת התמיכה שזכתה לה בציבור הפולני, גרסה כדלקמן: "הגרמנים

לאחר שהתגלה מוצאו של בן החמש, הניחו אותו לפתחן של הנזירות ממסדר סקריטקי (Skrytki), אבל גם כאן הלשין מישהו לשלטונות והילד נורה על ידי הגרמנים. מצב דומה – תיאור של חטיסה ברכבת ושני ניסיונות חטיסה שלא עלו יפה בדרכים ליד פולניין (Połaniec) במהלך חיסול הגטו – מתואר בעדותה של דורוטה קלר, ארכיון המכון 301/4635.

70 עדות יאן קולבינגר שהיה בן 13 בשנת 1943, ילדים מאשימים, עמ' 221. ראו גם "ילדי השואה 2", עמ' 185: "בדרך פגשנו איכר בעגלה רתומה לסוס: 'מה אתם עושים פה, יהודונים, הרי כל האנשים שלכם הלכו לגו. אתם יכולים בעצמכם לחפור לכם כאן קבר. רוצים אתי הפירה?'". עוד ראו Philip Białowit, *Bunt w Sobiborze* (przeł. Piotr Kowalik, Warszawa, 2008) [פיליפ ביאלוביץ', מרד בסוביבור (פיוטר קובליק מתרגם, ורשה, 2008)] (להלן: מרד בסוביבור), בעמ' 131: "זמן קצר אחר כך הגרונים הרסו את הקיר שלנו ונתגלנו. כאשר יצאנו, ההמון שהתאסף לראות מחא כף וקרא 'בראווי!'. כאשר הובילו אותנו תחת משמר, הצלחתי להבין איך יכלו למצוא אותנו – פולנים מקומיים רבים ירדו על ארבע והצמידו אוזן לאדמה, וכך צדו את השכנים היהודים".

71 ראו: Marek Jan Chodakiewicz, *Narodowe Siły Zbrojne. «Zqb» przeciw dwu wrogom* (Warszawa, 2005), p. 19 [מארק יאן חודקייביץ', הכוחות המזוינים הלאומיים: נשק נגד שני אויבים (ורשה, 2005), עמ' 19], וכן שם, פרק 4 ו-5, במיוחד עמ' 89 ו-319-320. ראו גם אפיון של האידיאולוגיה של "הארגון הפולני" ב-ONR ["המחנה הלאומי הרדיקלי", או "פלנגה", ארגון פשיסטי שהוקם ב-1934 – המתרגם] שממנה התפצלה קודם "ברית יאשצ'וצ'י" (Związek Jaszczuczcy), שאחר כך הצטרפה ל"כוחות הלאומיים המזוינים", בתוך: *Atlasie podziemia niepodległościowego 1944-1956* pod red. Rafala Wnuka (Warszawa-Lublin, 2008), p. XXVII [אטלס ארגוני המחתרת במאבק לעצמאות 1956-1944 (רפאל ונוק, ורשה-לובלין, 2008), עמ' XXVII]:

האידיאולוגיה של OP ["הארגון הפולני" של ONR] התגבשה לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה, ולאורך קיומה לא חלו בה שינויים משמעותיים. כחברים בארגון יכלו להתקבל פולנים שיכלו להוכיח את טוהר גזעם ארבעה דורות לאחור. מאחר שמנהיגי המחנה הלאומי-רדיקלי הגדירו פולניות כמוצא, היא יכלה לעבור רק בהורשת דם, מה שהוציא מכלל אפשרות התבוללות של קבוצות שלא היו פולניות מבחינה אתנית. היהודים, כקבוצה, נחשבו ליסוד שלילי במיוחד, הן מטעמים תרבותיים-דתיים והן בגלל המקום שתפסו בשוק העבודה לפני המלחמה.

עשו שירות טוב לפולנים, כי הם השמידו את היהודים. מעכשיו יהיו הפולנים חכמים יותר, ולא ירשו ליהודים לשלוט בהם. היהודים מסוכנים לפולין הרבה יותר מן הגרמנים. אין דבר חמור יותר מפולני המשרת יהודים".⁷²

השקפות דומות נפוצו בציבור הפולני, במיוחד אחרי שחלק מן הארגון המחתרתי הפשיסטי הקיצוני "הכוחות המזוינים הלאומיים" (NSZ) התקבל אל שורות ארגון המחתרת העיקרי, "צבא המולדת",⁷³ ועבר לשרת תחת פיקודו. אף באחד ממגזרי הציבור בפולין הנתונה תחת הכיבוש הגרמני לא שררה אחדות דעים בנושא העזרה ליהודים. עדותו של אברם פינקלר, שיחד עם הקבוצה שלו רצה להתקבל למחתרת הפולנית, ממחישה את "חוסר האחדות" הזה: "המהנדס סטוֹלְצִקי (Strzelecki), איש

72 ארכיון המכון 301/1772, שיחה בין פולנים ששמע יהודי שהסתתר בזהות ארית. ראו גם עדות 301/4567, שניתנה על ידי אידה גרסטמן ב־11/7/1946. גרסטמן הצליחה לברוח מקלצה אחרי הפוגרום, ועדותה זורעת אור על המודעות של האוכלוסייה הכפרית באזור קלצה כשנה לאחר סיום המלחמה:

הצלחתי להגיע לסלוביקי (Słowiki) בשעה חמש לפנות בוקר. בתחנת הרכבת שמעתי איך דיברה אחת הנשים הכפריות: "אני יוצאת לדרך, לוקחת אתי סכין, אם אתפוס יהודי או יהודייה אחתך ממנו חתיכות בשר ואמליח אותן"... ברכבת ראיתי שמסתכלים עליי בחשדנות. אחת הנשים הצביעה עליי: "זוהי זידוביצה [מלת גנאי ל'יהודייה' - המתרגם] מוכת פארעך, לזרוק אותה מתחת לגלגלי הרכבת". על כך הגיבה אחרת: "בתחנה הבאה נמסור אותה למיליציה - שהם יירו בה". בתחנה הבאה הנשים תפסו אותי בראש וברגליים, ומשכו אותי למסילה כדי להשליך אותי מתחת לרכבת. התחננתי על חיי, ועל כך ענו שאני יהודייה, שאני חייבת להתפגר. הילדים התחילו לסקול אותי באבנים. ביקשתי מפקיד הרכבת שיירה בי, כי אני לא יכולה לסבול כך יותר. הוא ענה, "את רוצה למות מוות קל? לאט־לאט לך, עוד קצת תסבלי". למרבה המזל הגיע איש מיליציה, וציווה עליהן שיעזבו אותי בנימוק שהוא עצמו יעשה סדר אתי. עזבו אותי, והשוטר דרש שאתן לו "טיפ" לבירה. נתתי לו את 500 הולוטי האחרונים. שחרר אותי. חזרתי לרכבת, ושוב זיהו אותי הנשים הכפריות ומסרו אותי למשטרה בצעקות "לרצוח את הוֹיִדוביצה". השוטר הוביל אותי לחדר מעצר של משטרת הרכבות. זה היה בינדוֹיִיב (Jędrzejów). הובילו אותי לתא שאליו הובילו גם יהודי אחד, שגם אותו הורידו מהרכבת לאחר שזיהו שהוא יהודי. לנגד עיניי איש המיליציה בעט בו ואדם בלבוש אזרחי במשרד הכה אותו בפניו. קבוצה של ילדים זרקו עלינו אבנים דרך חלון פתוח... נערה צעירה במדי בית ספר צעקה "צאי מתחת למיטה שנסקול אותך באבנים, נגמרו הזמנים הטובים שלכם, עכשיו אתם חייבים כולכם למות בייסורים, בעד הדם שלנו. להיטלר נקים אנדרטה מזהב ונבקש מאלוהים שיקום היטלר שנוגד מחדש".

Marek Szapiro, *Nim słońce wszędzie... Dziennik pisany w ukryciu 1943-1944* (opracował i 73 przedmową opatrzył Feliks Tych przy współpracy Magdaleny Prokopowicz, Warszawa, 2007), p. 491 [מארק שפירא, בטרם תזרח השמש... יומן שנכתב במסתור 1943-1944 (פליקס טיך עורך ומוסיף המבוא בשיתוף עם מגדלנה פרוקופוביץ', ורשה, 2007), עמ' 491]; רישום ביומן מ־19 ומ־26 באפריל 1944: "הכוחות המזוינים הלאומיים" עברו תחת פיקוד מחתרת צבא המולדת, שבתמורה הודתה ב'תרומתם האזרחית'. וכן עמ' 505: "בלתי נתפס עבורי איך היה אפשר להכניס לגוף המחתרת הפולנית 'צבא המולדת' את מה שקרוי 'הכוחות המזוינים הלאומיים'. אם להאמין למה שאומרים, אנשי 'הכוחות המזוינים הלאומיים' היו, לפחות עד מרץ, כלי שרת בידי הגרמנים לחיסול איכרים, יהודים וכדומה, יסודות לא רצויים בפולין פשיסטית. ובוגדים כאלה מתקבלים בכבוד ובשבחים רק בגלל שהושיטו (מתוך חשבון תועלת שלהם) יד להסכם?"

"צבא המולדת", הפציר בנו שנשיג נשק ויחד נילחם בגרמנים. התאספו 23 יהודים, הלכנו ליצרות ששם נדברנו לפגוש אותם. אנשי צבא המולדת התחילו לירות בנו, הרגו שני יהודים... חיינו ביערות באזור שדלצה (Siedlce) כקבוצת פרטיזנים עצמאית".⁷⁴ בעדות הבאה מתואר מצב הפוך באורח סימטרי – כאן לא הזמינו יהודים להצטרף; היהודי כבר היה בפנים, ונאלץ לצאת מן הארגון. אותו יהודי פעל במחתרת "צבא המולדת" בסביבות שצ'בניצה (Szczawnica) ולימנובה (Limanowa) – בדרום פולין, ואחד הפרטיזנים היידידותיים שכנע אותו שעליו לעזוב.

ב־1943 הכרתי אדם שסיפר לי בפעם הראשונה, שביצרות נוצרות מה שהוא כינה "כנופיות יער". זו הייתה המחתרת הפולנית "צבא המולדת", שהיו בה אנשים מטיפוסים שונים. חשבתי שגם אני אמצא את מקומי שם ואוכל, קודם כול, לנקום בעד כל אנשינו שנרצחו, ושנית אוכל לשמור על חייה של אשתי, היחידה שנשארה מכל המשפחה, מפני המגיפה המידבקת הזאת – אבל לצערי הגדול טעיתי. לאחר שבועות מספר הרגשתי שם קודם כל תוהו ובוהו גדול, ומעבר לזה שנאה גדולה ליהודים. התיידדתי שם עם אדם אחד אינטליגנטי מאוד, לא ידעתי מיהו. בכל זאת, עם הזמן נודע לי שהוא היה שופט בית משפט בעבר וגם, לפני שפרש, סרן בצבא הפולני. שמו המחתרתי היה "גורל" (איש הרים). על שם משפחתו לא שאלתי מעולם. לילה אחד הוא אמר לי, שעלי להשתדל להסתלק, שכן הוא אינו יכול לקחת אחריות על חיינו.⁷⁵

74 ארכיון המכון 301/55. והשוו עדות על פשיטת פרטיזנים סובייטים על פליטים מגטו אוסטרוב-מזובייצקי (סיפור דומה הכלול בעדותה של הלנה ארבייטר מצוטט בתוך: ילדים מאשימים, עמ' 160), ואחר כך השבעתם למחתרת, והתנפלות של קבוצה לא מזוהה של פולנים המושים, המסבירה זאת ב"צו מפלגתי", ארכיון המכון 301/3055: "קבוצה שרצתה להצטרף אל הפרטיזנים הייתה חייבת להישבע אמונים בפני שני פרטיזנים פולנים. הדבר היה אמור להיערך בבונקר, לאור מנורת גז פחם לפני הדגל הפולני האדום-לבן. הפרטיזנים הפולנים היו מזוינים במקלע ובמקלעים קלים, וברגע מסוים פתחו בכמה צורות לעבר הנוכחים, שהיו כ־16 במספר... כפי שהתברר אחר כך, פרטיזנים אלה השתייכו לקבוצה של 'צבא המולדת'". פרטים על נושא זה ראו אצל: Alina Skibińska, Dariusz Libionka, "Przysięgam walczyć o wolną i potężną Polskę, wykonywać rozkazy przełożonych, tak mi dopomóż Bóg". Żydzi w AK. Epizod z Ostrowca Świętokrzyskiego", *Zagłada Żydów. Studia i Materiały* 4 (4) 2008 [אלינה סקיבינסקה ודריוש ליביונסקה, "הנני נשבע להילחם למען פולין חופשית וחזקה, לבצע את פקודות הממונים, כה ייתן לי אלוהים וכה יוסף"; יהודים ב'צבא המולדת', מקרה שקרה באוסטרובייץ שווינסקו'סקי" שואת היהודים: עיונים ומקורות 4 (4) 2008]. ראו גם עדות של איכרים שעבדו בעבודות מטעם השלטונות בקרושין (Kruszyn), ארכיון המכון 301/5306, המתארת כיצד נמסרה קבוצה של נמלטים יהודים לידי הגרמנים על ידי יחידת פרטיזנים מארגון שלא זוהה: "המפקד הפולני והמפקד הגרמני הצדיעו זה לזה". ראו גם מקרה של קבוצת נמלטים ממחנה המוות סוביבור, שנקלטת ביחידת פרטיזנים מארגון שלא זוהה לובלין, מרד בסוביבור, עמ' 211-213.

75 עדותו של אברהם פורמן, ארכיון המכון 301/4716. המעיד כותב: "אני יהודי מבטן ומלידה, אבל אני משתייך ללאום הפולני, כי ככה אני רוצה".

עדותו של זלמן באום, שנמלט מסנדומייז' עם משפחתו הגדולה וכמה מכרים והסתתר בכפרים באזור, מטילה אור על המנטליות של חלק מקבוצות "גדודי האיכרים" באזור סנדומייז', וחלק מן החיילים בפלוגה הניידת של "צבא המולדת", שהייתה מוצבת בוויגוזובניצה (Wiązownica).⁷⁶ קבוצות אלה רדפו יהודים במסווה של מלחמה בכנופיות שודדים. העדות משקפת גם את מה שהפולנים כינו "שוד" מנקודת הראות היהודית.⁷⁷ כאשר מנעו מיהודים את הזכות להשיג מזון ונשק, ובמקביל סירבו לקבל אותם לשורות המחתרת, גזרו עליהם הפולנים למעשה את אותו גורל שהועיד להם הכובש הגרמני.

חבר שלי ביחידה לוחמת גילה לי שארגון "גדודי האיכרים", שהבטיח לספק לנו נשק, התכוון לאסוף את כולנו ואחר כך לחסל אותנו. זה זמן רב חשדנו בהם שזו כוונתם האמיתית, ולכן לא גילינו להם את הכל... לאחר כמה מארבים הצלחנו לקחת לפולנים את הנשק... השגנו מדי צבא. התחלנו לפעול כפולנים בשטחים שבהם לא הכירו אותנו, והזדהינו כארגון "גדוד האיכרים הנייד"... כאשר היינו פוגשים אנשים של "גדודי האיכרים" השתדלנו תמיד לעצור אותם, דרשנו מהם לומר סיסמה ואילו אנחנו מסרנו להם את המענה. ככה קיבלו אותנו תמיד כמחלקה של "גדודי האיכרים", בלי לחשוש בנו. היו לנו מפגשים רבים כאלה. יותר ויותר למדנו את סודות הארגון. ידענו כי אחת ממטרותיו הייתה השמדת יהודים. בכל יום שמענו שהם מחפשים יהודים והורגים אותם.⁷⁸

76 פרטים על היתקלות ביחידה מארגון זה מופיעים בעדותו של באומן. בראש הכנופייה עמד שוטר "כחול" בשם שליבנסקי, שהיה לוקח "מס שבועי" מכל היהודים בעיירה קופז'בניצה (Koprzywnica), ומאתנו היה לוקח באופן פרטי 'מס' על זה שאיננו מוסרים את היהודים לשלטונות". כנופייה זו הייתה אמורה לקבל מאותה יחידה של "גדודי האיכרים" אש מסייעת במתקפתה על בונקר של גמלטים יהודים. הבונקר הותקף, קרוב לוודאי, בתואנה של מלחמה ב"כנופיות שודדים".

ראו הערה 113 למאמרי Joanna Tokarska-Bakir, "The Aftermath of the Shoah in Jewish Accounts and in the Memory of the Polish Hinterland in the Light of Ethnographic Research", in: Feliks Tych and Monika Adamczyk-Garbowska (eds.), *The Shoah aftermath* (forthcoming). המחלקה הניידת של "צבא המולדת" מוסרת היום, באתר האינטרנט שלה, שגם בה היו שלושה יהודים פולנים.

... יז'י בטת (Bette) היה במחלקה מיום היווסדה, ומאחר ששלט בצרפתית ובגרמנית, מונה להאזין לידיעות בתחנות רדיו... יהודי פולני שני שלחם היה "פאלה" (גל), שרק המפקד ידע את שם משפחתו. הוא ו"יבוב" התבקשו באיש גסטפו מסוכן בסנדומייז', באצטדיון בזמן משחק כדורגל. על מוצאו של השלישי נודע לנו רק לאחר מותו, כאשר בצוואתו ביקש שיקברו אותו בבית הקברות היהודי בקרקוב.

ובכל זאת אי־אפשר להימנע מהשאלה, מדוע נשמר בסוד מוצאם היהודי של כל שלושת הלוחמים. http://www.jedrusie.org/www_odwet/felietony.html

77 ראו גם ילדים מאשימים, עמ' 150-151, עדותו של נחום ורנר מסביבות ביטקוב, וכן עדותו של הרש צוקר מסביבות ז'מיינוביץ' שעל הנהר ניימן, עמ' 201-202.

78 ארכיון המכון 301/2425. דוגמאות בטקסט. באום לוכד ביוזמתו מפקד כנופייה שעסקה בציד יהודים, ומתברר שזהו אנטוני יארוש מהכפר פ'בלוקה (Przebłoka). האיש, שחשב שנפל בידי "צבא המולדת", הודה בחקירתו שעסק בהריגת יהודים. מפקד הקבוצה, דיבאן, אסר על באום להוציא את יארוש להורג. העדות מכילה גם אוכור, שלפיו יארוש, שצלע לאחר שנפצע בקרב, היה "רב סרן בקלצה". ראו אוכור

היו מקרים שבהם פחדו האיכרים מצד אחד מן הפרטיזנים,⁷⁹ אבל במצבים אחרים שיתפו אתם פעולה בגזל היהודים. בין סיפורים דומים רבים, מספר באום על שבעה נמלטים מגטו סנדומיז'ו, בשלבים הסופיים לחיסולו, אשר הסתתרו קודם לכן בווינובניצה. אחר כך נאמר להם שעליהם לעזוב ולחפש להם מחבוא אחר, מפני שבעל הבית שלהם קיבל תחת חסותו יהודי אחר, עשיר מהם בהרבה, שוטר יהודי בשם מורגן. "השבעה שילמו לצ'רנצקי (Czernacki) את המגיע לו ואת שאר רכושם החליטו לקחת אתם, כדי שיהיה להם במה לשלם במחבוא חדש. אבל לצ'רנצקי היה חבל להיפרד מלקוחות טובים כאלה, והוא השאיר את השבעה אצלו. באותה עת התארגנה קבוצת 'צבא המולדת'. הקבוצה גילתה את השבעה, הובילה אותם לנקודת משטרה ומסרה אותם לגסטאפו."⁸⁰ במציאות הכפרית, שבה נדחקו מניעים פוליטיים הצדה מפני מניעי גול ובצע, כמו שנאה וקנאה בגלל "זהב היהודים", הקרבות בין פולנים לפולנים על היהודים הביאו את האיכרים לחשוש משכניהם יותר מאשר מן הגרמנים.⁸¹ קשה להעריך את היקף השחתת המידות האנושיות הנורמליות בכפרים שהתעשרו "על חשבון היהודים"; קשה אפילו לקרוא את העדויות הרבות, שבהן חוזר אותו תסריט בסדר מונוטוני: הסכמה לתת מקלט ליהודים ולהסתירם, אחר כך שוד וגזל, אחר כך רצח.⁸² וקשה גם להתנחם בעובדה שמעשי זוועה כמו עקירת שיני זהב, כפי שכתב קז'ימייז' ויקה (Wyka),⁸³ לא היו התנהגות אופיינית לאיכרים הפולנים.

סולידריות וחוסר סולידריות

הלשנות והסגרות לא הסתיימו תמיד במות המסתתרים. באשה גולדשטיין, שסיפורה הובא לעיל, שרדה יחד עם מיטיביה הפולנים הודות לתפילות הנוצריות שידעה בעל-פה, והודות לעזרתו של ראש המועצה הכפרית.⁸⁴ ילד יהודי שאומץ על ידי אחותו של

אישית טובה על אדוארד שליבינסקי הנ"ל.

79 [184N] "בטרופיצה (Trójca) הסתירו שבעה והפרטיזנים התנפלו, הרגו, שתיים נשארו."

80 ארכיון המכון 301/2425.

81 ארכיון המכון 301/1698.

82 ראו לעיל הערה 43 עם ציון המקורות על מעשי רצח באותו אוסף עדויות.

83 "שן זהב שנעקרה מפיו של מת תמיד תגיר דם, גם אם איש כבר לא יזכור את מוצאה" – כתב קז'ימייז' ויקה בספרו *Marta Wyka, Życie na niby. Pamiętnik po klęsce* (red. Henryk Markiewicz i Kazimierz Wyka, Życie na niby. Pamiętnik po klęsce (red. Henryk Markiewicz i Kazimierz Wyka, Kraków-Wrocław, 1984), p. 138 [חיים כאילו: יומן זיכרונות לאחר התבוסה (הנריק מרקייביץ' ומרתה ויקה עורכים, קרקוב-ורוצלב, 1984), עמ' 138]. על מקרים של שבירת חלקי גופות תוך עקירת שיניים בידי גרמנים ופולנים ראו בין השאר עדויות: ארכיון המכון 301/3743, 13, 1791, 3702, 1846, 2008, 4163. ראו גם מרד בסרביבור, עמ' 272 על בית העלמין היהודי באיזביצה (Izbiца).

84 ארכיון המכון 301/2793. ראו גם עדותו של באומן על הילדה מִלָּה פרלמוטר מטרנובדז' (Tarnobrzeg) (ארכיון המכון 301/2425): "הילדה נתקבלה בבראנוב כפולנייה, הודות למורה בית הספר התיכון לולק ואוויז'צקי מבראנוב. פולנים רבים העידו שהילדה יהודייה, אך הודות למאמציו של ואוויז'צקי היא ניצלה. היא גודלה במגורי הכמרים על ידי מנהלת משק הבית."

ולאדיסלאב פיבוברצ'יק נחלץ מצרה גדולה עוד יותר. לאחר שמישהו מהשכנים הלשין עליו, פסק מפקד "המשטרה הפולנית הכחולה" מאופאטוב בעצמו שהילד נימול.

אחותי חיבקה את הילד חזק אל חזה, כך שהמפקד לא יוכל לתלוש אותו מידיה והכריזה: "אדוני, אתה יכול להרוג אותי יחד עם הילד. אני את הילד לא אמסור". מפקד המשטרה איים שאם לא תמסור את הילד ייקח אותה לגסטאפו, ויצא... אחי... נפגש עם מפקד המשטרה ואיים עליו, שאם תיפול שערה מראשו של הילד או של אחותו, או אם ישסה בהם את הגסטאפו – זה יהיה סופו.⁸⁵

מאפיזודה זו אנו למדים מה היו, בתנאים של העיירה אופאטוב, גבולות השליטה של "המשטרה הכחולה". העדות המאוחרת שנביא להלן ממחישה מה גדולה הייתה השפעתם של פקידים פולנים אחרים בממשל הגרמני,⁸⁶ כפי שעולה גם מדיווחים מן האזורים של טוצ'נפי (Tuczepy) ואושיימבורוב (Osiebnorów). במוקז'שוב (Mokrzyzow) שלייד טרנובוז'ג (Tarnobrzeg), הסתיר הכפר כולו, מתוך סולידריות מלאה, את הרופאה ד"ר ליליאן, שנמלטה מלבוב. מהאירוע המתואר מסתבר בבירור שבהחלטה להגן עליה היו מעורבים ראש מנהל התעסוקה וראש הכפר. הכפר פשוט הלך בעקבותיהם. אישה מקנות הכפר מספרת:

[114N] ... הגיעו ז'נדרמים כדי לערוך חיפוש אצל הגובה המקומי... שלא העביר לשלטונות את כמות התבואה הנדרשת. ז'נדרם אחד, גרמני, הכיר אותה על פי המראה שלה ותכף אמר שזאת יהודייה. ראש הכפר, שגר בבית סמוך... אמר: "שלא יהיה לך כאב ראש בגללה... זאת לא יהודייה"... אחר כך... סטניסלב פולוביץ' (Połubiec), שהיה ראש מנהל התעסוקה, הגן על ד"ר ליליאן והנפיק לה כרטיס עבודה מזויף. הוא כבר ידע מה העניין, כי המקרה הזה נודע מיד בכפר... התחילו לדבר על זה... והז'נדרם בא רכוב על סוס והסתובב בכל החצר וחיפש אותה, אבל איש לא דיבר אתו. היה שקט וככה כאילו שד"ר ליליאן נעלמה, אלא שהייתה במחבוא כמובן.

אפשר רק לשער, אילו אפשרויות היו נפתחות להצלת יהודים אילו הייתה הסביבה מגלה סולידריות עם הקרבנות, ומסתייעת בסמכותם של בעלי התפקידים בשלטון המקומי.⁸⁷

85 ארכיון המכון / 103, חסר סימון. מצב דומה בעדותו של סטניסלאב ירומינסקי מן הכפר חובוטקה, מועצה כפרית מלינובסקה ליד ביאליסטוק, ארכיון המכון 301/1468.

86 "בדרך עצרנו על יד ביתו של ראש המועצה כדי לשתות מים. אילו שחרחרות יפות', אמר ראש המועצה. 'בטח יהודיות'. 'לא', השיב מר שיקורסקי בחיוך שניסה להסוות את הפחד. 'אלה קרובות של אשתי'; עדותה של אווה יאנובסקה־בויסה מבין קיינברג, "ילדי השואה 2", עמ' 87.

87 ראו להלן ראש הפרק "כמרים, נזירות ואזרחים קתוליים". ראו גם עדותו של ברוניסלאב שוויצה (Szwajca), "ילדי השואה 2", עמ' 203:

... פתאום היא קראה לו, חצי־גרמנית חצי־פולנית, האישה שהכרתי בה את שוערת הבית שלנו

אף שהמאבק שכינינו "קרבנות בין פולנים לפולנים על היהודים" היה כרוך בסיכון לא קטן, רק לעתים רחוקות התקרב סיכון זה לסכנה שבה חיו היהודים עצמם. במצב הספציפי שנבחן בקטע שלהלן, ראש הכפר, שניסה להציל יהודי נמלט, הפסיד בקרב נגד "ציידי היהודים" המקומיים, אבל הוא עצמו לא קיפח את חייו. המאבק האמור ניטש בכפר סוקולי (Sokoly), לא רחוק מביאליסטוק, ימים ספורים לפני כניסת הרוסים לאזור. האיכרים המקומיים (ובניהם, לדברי העדות, "אנטישמי ידוע" בשם קו'ימיו' טרוסקולסקי [Truskolaski]), שלפני המלחמה הובא למשפט על הריגת יהודי, תפסו יהודי שהסתתר ביער, אברם קפלנסקי, שביקש לקנות מזון. "דוכובסקי (Duchnowski), שהיה ראש הכפר לאכי (Lachy), כך נמסר, ביקש מהטרוסקולסקים, 'עזבו את קפלנסקי, הוא בחרר הגון'. הטרוסקולסקים, נמסר, איימו על דוכובסקי, 'אם לא תביא אותנו אנחנו נביא אותך!'"⁸⁸

עדות אחרת מספרת על ישראל לוין, יהודי מסביבות ויזנה (Wizna), שבתקופת הפוגרום הידוע בידוובנה (Jedwabne) הסתתר בביתו של פולני שאתו היה מיווד. "בלילה הגיעו 'חבר'ה' מהכפר, שאלו עליי, אמרו שרוצים לקנות סחורה. שימנסקי, שהבין במה העניין, אמר להם שהוא יגן עליי עם גרון ביד. ה'חבר'ה' עזבו, אבל שברו את השמשות באבנים"⁸⁹.

צלילים דומים מהדהדים בעדותה של קרולינה ספטובה (Sapetowa), מינקת במשפחת וייסר, יהודים שהתגוררו בקרקוב, שהצליחה להציל שני ילדים לאחר שלקחה אותם אתה לכפר מגוריה ליד ודוביצה (Wadowice).

הילדים יצאו בתחילה מהבית, אבל עם הזמן נאלצתי להסתירם בפנים. גם זה לא עזר. האנשים ידעו שאני מסתירה ילדים יהודים והתחילו איומים וסחיתות כדי שאמסור את הילדים לגסטפו, בטענה שכל הכפר יישרף בגללם וירצחו את כולם. ראש הכפר התייחס אלי באהדה... יום אחד החליטו האיכרים לחסל את הילדים ועשו תכנית... לפצח את ראשיהם בגרזנים... הכנסתי את הילדים לעגלה ואמרתי לכולם שאני מסיעה אותם אל מחוץ לכפר כדי להטביע אותם... כולם ראו והאמינו, וכשהגיע הלילה הבאתי את הילדים חזרה והסתרתי אותם אצל שכנה.⁹⁰

מלפני המלחמה. היא ניגשת אליהם, היא שואלת אותו אם הוא יודע מי היא הילדה שהולכת אתו, ומיד מוסיפה: "זו יהודייה, אני מכירה אותה!" מר צ'פלה שלף את אקדחו, התחיל לגדף אותה, כינה אותה חזירה פולנית, ואיים שיירה בה למוות כמו ידיו אם תצייץ אפילו הגה אחד.

88 מוסרת העדות רחל קפלנסקה מוסיפה: "סוקולי, ובמיוחד הכפר לאכי, היו לפני 1939 תחת השפעה של קיצוניים לאומנים", ומזהירה ש"אם משטרת סוקולי תעצור את בני משפחת טרוסקולקי זה לא יוביל לכולם. קו'ימיו' טרוסקולסקי משתייך לארגון 'צבא המולדת' וארגון זה פעיל שם מאוד". ארכיון המכון

.301/1458

89 עדות ישראל לוין, ארכיון המכון 301/4391.

90 עדות קרולינה סאפטובה בתוך: ילדים מאשימים, עמ' 275-277.

הטענה נגד הקרבן היהודי חוזרת שוב ושוב, כמו בתשובה שענה שוטר פולני על שאלתו של יהודי, "למה אתה מכה אותנו, אדוני, האם לא מכים אותנו מספיק?" ענה השוטר: "שאנשק אתכם? הרי בעל הבית שלכם הסגיר אתכם? עכשיו יש לי הזכות לטפל בכם".⁹¹ את הסוגיה הזאת מחדדת מריה הוכברג־מריאנסקה כדלקמן:

בין הפולנים שנסעו ברכבות בקיץ 1942, בתקופת השיא של הגירושים מהגטאות, היו מן הסתם רבים שראו ברגשי גועל ובושה את צידי היהודים ברכבות, שתפסו יהודים ומסרו אותם לשוטרים. אבל למעטים מאוד היה האומץ לומר באותם רגעים את מה שהם חושבים – רק לומר בקול. אני יודעת מן הניסיון האישי שלי, שדי היה בכמה מילים פשוטות וישרות לגרום לאדם לחשוב ולהירתע כאשר כבר עמד על סף תהום הפשע הזה.⁹²

גם בתקופה שלאחר השחרור, תקופה שנודעה כתקופת "מבצעי הרכבת", לא השתנה הרבה באווירה ברכבות הפולניות. עוד בטרם הפוגרום בקלצה, ביולי 1946, והסגרתם של יהודים לידי פורעים פולנים על ידי אנשים מכפרי הסביבה,⁹³ אנו קוראים בעדות מ־8 בינואר 1946 על התנפלות על רכבת המתקרבת לקרקוב, כשבקרונותיה פליטים יהודים מלבו.

כשהלכתי על הרציף לאורך הקרונות הרגשתי מכה בראש ושמעתי קריאה, "הכו ביהודים". אינסטינקטיבית התחלתי לרוץ, אבל בו ברגע עצרו אותי בריונים, הפילו אותי ארצה והתחילו להכות ולבעוט. המשקפיים נפלו, פצעו לי את האף והראש התנפח. כמה אנשי מיליציה עמדו לידי, על הרציף... ולא עשו דבר להושיט לי עזרה. פולנים, שראו דרך דלת הקרון הפתוחה איך מכים אותי ואיך כולי מכוסה דם, לא רצו להכניס אותי. לשווא ניסיתי להיכנס לאחד הקרונות. בא גם רופא בלוויית שתי אחיות מהצלב האדום, ראו איך הבריונים רצים אחריי ולא הגיבו כלל... באותו רגע ניגש אל הקרון אחד התוליגנים וצעק "איפה כאן היהודים? אני אהרוג את כולם". למרבה המזל, היה מי שצעק "אין פה יהודים".⁹⁴

91 ארכיון המכון 3262.

92 ראו: ילדים מאשימים, מבוא, עמ' XXIII. ראו, למשל: עדותה של אווה יאנובסקי־בויסה שהובאה לעיל, "ילדי השואה 2", עמ' 80: "ראש הכפר, שראה שוולדיסלב מתיידד עם אימא שלנו, אמר לו יום אחד: 'האנשים מדברים, שגב' יאנובסקה היא יהודייה, ואני אאלץ להודיע על כך למשרה'. ולדיסלב נוגלה (Nogala) השיב: 'אם תעשה את זה, הראש שלך יהיה מונח שם, על ערמת הזבל הזאת.' ראו גם שם, עמ' 178, עדותו של סוון סונברג:

"נראה שאיזה יהודון השתחל לתור – שמישהו ילך להביא שוטר, אני אחזיק אותו פה". התאבנתי מרוב פחד. לפתע נדחפה מאחור אישה מבוגרת. כשהייתה קרובה אמרה למוכר: "מה קרה פה? מה אתם רוצים מהילד הזה? אתם לא רואים שהבהלתם אותו עד מוות?... תן לו לחם ואל תבזבוז את הזמן. לא הייתי רוצה להתלונן בפני בני, שהשירות בחנות הזאת לא שווה כלום".

93 ראו הערה 113 למאמרי, לעיל הערה 76.

94 עדות דויד גרינבאום, ארכיון המכון 1357/301.

כמרים, נזירות ואזרחים קתולים

מלחמת הפולנים בפולנים על היהודים לא פסחה גם על שטחי חסותה של הכנסייה הקתולית. הכמרים והנזירות שהחליטו לסייע ליהודים נאלצו להתמודד עם אותן בעיות שניצבו בפני קתולים אחרים, אזרחים. גם אנשי הכנסייה חיו במציאות של הבדלי השקפות עמוקים בקרב צאן מרעיתם בנוגע ליהודים.⁹⁵ "איך אתה, קתולי, אינך מתבייש להחביא יהודי?" שמעו המתחבאים.⁹⁶ התנהגויות שהכנסייה התייחסה אליהן בסובלנות לפני המלחמה, ואפילו עודדה אותן, כמו בדיחות על יהודים, לעג, התעמרות, ותופעות חיים דומות, קיבלו במציאות הכיבוש הגרמני משקל שונה לגמרי. באסופת הספר "ילדים מאשימים" נמצאות דוגמאות רבות למקרים שבהם נקטו אנשי הכנסייה עמדה ברורה ואף ניסו למנוע גילויים כאלה.⁹⁷ ואולם ברוב רובם של המקרים לא עלה על דעת איש לקשר בין שכוחות הרבה של התופעות האלה לבין הסובלנות שגילתה הכנסייה כלפי האנטישמיות לפני המלחמה. בדרך כלל ייחסו אותה לגורמים "טבעיים" מלידה, ולא לגורמי השפעה חברתית.⁹⁸

אנשי דת שהיו מודעים לסיכון הכרוך בהסתרת יהודים, נמנעו לא אחת מלהלין אצלם יהודים. אישה יהודייה, שתעתה עם בנה בסביבות צ'נסטוכובה, העידה לימים: "חושך. לפני שער הכניסה למנזר מצטופפת קבוצה של איכרים. ידעתי שבמנזר עובדת יהודייה שהמירה את דתה, האחות רוזליה, וביקשתי שיקראו לה... אמרתי בלי להסתיר מי אני, והיא הלכה לשאול את אם המנזר... אם המנזר לא הסכימה להלין אותנו ללילה אחד, בנימוק כי אם ייודע הדבר לגרמנים הם ירצחו את כל הקהילה..."⁹⁹ האם ובנה לנו בביתו של אחד האיכרים. "הנזירות שמחו שהאיכר הלין אותנו ודיברו עם הכומר, שהבטיח שהמנזר יספק לנו מזון, אבל פחד להכניס אותי עם הילד אל בין החומות פנימה... אחת הנשים, שעבדה במנזר כמשרתת, אמרה לחברתה שאנחנו יהודים. התחילו

95 ראו עדות עמנואל אלבינגר על כומר הקהילה בנובי בו'סק, שחש מהכומר הממונה עליו; ראו גם על הסתרת ילדים במנזרים יווניים-קתוליים באוקראינה, בזיכרונותיו של קורט לוין: Kurt Lewin, *Przeżyłem* (Warszawa 2007) [שרדתי (ורשה, 2007)].

96 עדות שמואל גרבר, ארכיון המכון 301/3535, על אודות בולסלאב פוגו'לסקי מזבלודוב, שהסתיר אותו בתקופת הכיבוש הגרמני.

97 ראו, למשל: ילדים מאשימים, עמ' 111, 127, 128.

98 ראו דמיון בין הסבר זה לבין ההשקפה הרווחת אצל איכרים, של סחיטה באיומים, שעליה דובר בתחילת הטקסט. חיוזק להשקפה זו עולה מהדוגמה של שניים או שלושה אנטישמים מהזמן שלפני המלחמה, שבזמן הכיבוש הצילו יהודים. הדוגמאות הללו, שהפכו לנפוצות מאוד בדיון בנושא זה, כוללות בדרך כלל את הכומר סטניסלאב טו'צ'יאק (Trzeciak), יאן מוסדורף (Mosdorf) ויאן דובראצ'ינסקי (Dobraczyński). תפקיד דומה ממלא המקרה, המוזכר בתכיפות מפתיעה, של ד"ר יוליוש קמינסקי, רופא יהודי בגדוד המרחב קלצה-צ'נסטוכובה של הכוחות המזוינים הלאומיים. ראו דוגמאות בתוך: Marek Jan Chodakiewicz, *Po Zagładzie. Stosunki polsko-żydowskie 1944-1947* (Warszawa, 2008), p. 136, przyp 29 (ורשה, 2008), עמ' 136, הערה [29], ומראי מקום נוספים.

99 ארכיון המכון 301/1698

להתלחש, להצביע עלינו באצבע... האיכר פחד להמשיך להלין אותנו... שוב חזרתי למנזר והתחננתי למקלט. הם פחדו ושוב התחילה דרך הנדודים".¹⁰⁰

באווירה כללית של פחד וחשד, גם מי שרצו לעזור ולהציל יהודים לא היו בטוחים אם הם יכולים לגלות את סודם לאנשי הכמורה. תושבת סטאשוב, מריה שצ'ינסקה, שפחדה שהכומר המקומי יבגוד בה, הייתה נוסעת עד לקרקוב כדי להתוודות.¹⁰¹

בארכיון המכון ההיסטורי היהודי בוורשה נמצא קומץ מסמכים מעודדים המתעדים עמידה מעוררת כבוד ובלא סייג של אנשי כמורה ואזרחים. כך למשל, בדוגמה מיאנוביצה (Janowice), האיכרה שהסתירה את מוסרת העדות בביתה הייתה אדוקה מאוד בדתה וקשורה בארגון שתמך בניזרים. תחת לחץ קרובה, שדרשו להרחיק את היהודייה, פנתה לשאול בעצת הכומר. "הוא הורה להוסיף להחזיק בה, בטענה שחורף עכשיו ולאן היא תלך?... וכך היא נשארה שם 11 חודשים... האישה הפולנייה הסבירה את החלטתה כך: הדיבר החשוב ביותר בשבילה הוא הציווי של ישו, שיש לארח ולהאכיל עובר אורח תועה, ושחשוב יותר לקיים ציווי זה מאשר את צוו השלטונות הגרמניים להסגיר יהודים..."¹⁰²

זיכרונותיה של פאני בן־ינינסקה (Brzezińska), מהעיירה קנישין (Knyszyn) במחוז ביאליסטוק, מלאים בתיאורים מרים של התנהגות השכנים הפולנים,¹⁰³ שסימנו את הבתים בצלב או במגן־דוד כדי להבחין בין יהודים לנוצרים. כאשר "אספסוף פראי התאסף כדי לערוך פוגרום ולשרוף את בתי היהודים חסרי המגן", נכנס הכומר של העיירה, בריקס (Brix), "תוך סיכון חייו, אל תוך האספסוף המתפרע וציווה עליהם לשתוק ולהירגע".¹⁰⁴

הדבר התרחש ביוני־יולי 1941, לאחר הנסיגה הסובייטית וכניסת הגרמנים לעיירה.

100 ראו עדות סטלה קולין ("ילדי השואה 2", עמ' 89-90), שהתקבלה למנזר בצ'נסטוכובה אחרי פרוץ המרד הפולני בוורשה, וגילתה לכומר המוודה שלה שהיא יהודייה.

101 ארכיון המכון 301/2790.

102 עדות מירה קווסוביצר, ארכיון המכון 301/2007. יאנוביצה שליד תחנת הרכבת לוויצקיה, מועצה כפרית ויחנובייץ קושצ'יילני (Juchnowiec Kościelny) במחוז ביאליסטוק.

103 ארכיון המכון 301/1276, תיאור המצב לאחר הכניסה הראשונה של הגרמנים, שנסוגו מקנישין כעבור זמן קצר, בעקבות ההסכם הגרמני־סובייטי: "יום א", 17 בספטמבר 1939, רעש, מהומה, צווחות בגרמנית וצחוק שטני, מעורבים בסיפוק פנימי ובהיזמים דקים של שביעות רצון צינית מצד אזרחי הפולנים מהכפרים הסמוכים, שיקנו את אהדתם ברכוש יהודי גוול".

104 בנושא זה ראו גם: Dariusz Libionka, "Duchowieństwo diecezji łomżyńskiej wobec antysemityzmu i zagłady Żydów" w: *Wokół Jedwabnego* (red. P. Machcewicz, Krzysztof Persak, Warszawa, 2002), pp. 119-120 [דריוש ליביונקה, "הכמורה של מחוז לומז'ה לנוכח האנטישמיות ושואת היהודים", בתוך: מסביב לידוובנה (פ. מאכצביץ' וקו'ישטוף פרסק עורכים, ורשה, 2002), עמ' 119-120, ובאותו מקור, כרך 2, חלק V, מסמך 15, עמ' 238 והערות שוליים 3 (עדותו של שמואל סורסקי, ארכיון המכון 301/3959; עורכי כרך המסמכים מוסרים את שמו של הכומר כ"פנציאשק בריקס"); ראו גם מסמך מס' 4, עמ' 196, 198 (עדות פסי שוסטר־רוזנבלום, ארכיון המכון 301/1274, עם אזכור של הכומר צ'פריאן לוזובסקי; על אודותיו ראו גם: Andrzej Żbikowski, "Pogromy i mordy ludności żydowskiej w Łomżyńskim i na Białostoczczyźnie latem 1941 roku w świetle relacji ocalałych Żydów i dokumentów sądowych" [אנז'י ז'ביקובסקי, "פוגרומים ורציחות של האוכלוסייה היהודית בשטחי לומז'ה וביאליסטוק בקיץ 1941 לפי עדויות היהודים שניצלו ומסמכים של בתי המשפט"] - מסביב לידוובנה (שם), כרך 1, עמ' 207.

אם הכומר של קנישין הצליח לעצור את הפוגרום לרגע, הרי המסמך הנוגע לכומר איגנצ'י ז'יצינסקי (Życzyński) מטרויצה (Trójca), שליד זוויכוסט (Zawichost) (ליד סנדומיז'), מעיד דווקא שמכותו הייתה זניחה. מעדותה של זופיה זיסמן, שהושתרה פעמים מספר במגורי הכמרים, עולה שאף שהכומר נחשב לאיש מכובד, לא מנע הדבר מן המקומיים להתנפל על ביתו, משום שחשדו בו שהוא מסתיר יהודים. תשע עשרה פעמים היווה ביתו מטרה לפשיטות, של חבורות של ספק פושעים ספק פריטזונים, שחיפשו עקבות של יהודים.¹⁰⁵ לא יהיה מופרך להניח, שבמה שנוגע ל"בעיה היהודית" היו הקריטריונים לקבלת סמכותם של כוהני דת שונים מהקריטריונים בעניינים אחרים. יש לזכור גם שמכות הכמרים כובדה בכפרים יותר משכובדה בעיר; משום כך המצב באזורים הכפריים – שבהם הצטלבו יחד השפעת הגרמנים, השפעתן של קבוצות פריטזונים והשפעת הסמכות הכנסייתית – היה מורכב ומסובך ביותר. לא כל הקתולים בחרו את בחירותיהם בדרך כה ישרה כמו אותה איכרה מיאנוביצה, שעליה סופר לעיל.¹⁰⁶ מתוך המקרים שבהם סיכנו פולנים את עצמם מתוך מניעים דתיים, נחרתת בזיכרון עדותו של דוד נתן, שראה במו עיניו כיצד מוציאים להורג ביריות את אשתו, בתו, הוריו, הורי אשתו וחמישה אחים ואחיות. הסיפור הזה נסב על משפחת איכרים מכפר ליד סקאלה (Skala) במועצה האזורית מ'י'i' (Miechów), אשר קיבלה את נתן לביתה.

"... בעל הבית שלי, יוזף ביאשדה (Biesiada), הבטיח לחותנתו שהוא ירחיק אותי מביתו. לאחר שחותנתו הלכה, כרע ברך לפני אשתו והתחנן שתראה לו להשאיר אותי בבית. הוא הסביר לה, שזה כנראה נס משמים שאלוהים הציל אותי מבית הקברות, מידי התליינים, וכי זהו רצון אלוהים. הם דיברו על זה כמעט כל הלילה. אשתו הסבירה לו שהוא מסכן את שניהם ואת ארבעת ילדיהם, בכתה ואמרה שהיא מפחדת, אבל הוא הבטיח שיחביא אותי היטב מתחת לאדמה, ושהמלחמה לא תארך עוד זמן רב. לבסוף הצליח לשכנע את אשתו, הוביל אותי למתבן ולמרות שהיה יום א' בשבוע, הוציא את הקש והתחיל לחפור באדמה מחבוא, שיכולתי להיכנס אליו בשכיבה. הוא לא דרש ממני אפילו פרוטה אחת, ואמר שהוא מקדיש את חייו לחסד אלוהים. ורק אם אוכל בעתיד – אשלים לו. ככה שרדתי אצלו 27 חודשים בשוכבי באותו מחבוא, ורק לפעמים הייתי יוצא לעשות את צרכיי... קפאתי בחורף, החולצה נרקבה עליי, כינים אכלו אותי, אבל להם לא היה באמת שום דבר להלביש אותי. אבל הם חלקו אתי מה שיכלו, ומה שהיה להם... כאשר בא הצבא האדום, לא יכולתי ללכת בכוחות

105 Gutman and Bender, *The Encyclopedia*; ראו גם: <http://www.savingjews.org/righteous/pv.htm>; [אנציקלופדיה של חסידי אומות העולם (גוטמן ובנדר עורכים, כרך 5: פולין), עמ' 646-647]. בעדותה של זופיה זיסמן (ארכיון המכון 301/2016) לא מופיע שמו של הכומר ז'יצינסקי.

106 ארכיון המכון 301/2007: "היא האמינה שהדיבר החשוב ביותר בשבילה הוא הציווי של ישוע, שיש לארח ולהאכיל עובר אורח תועה, ושחשוב יותר לקיים ציווי זה מאשר את צוו השלטונות הגרמניים להסגיר יהודים".

עצמי, הרגלים שלי היו חסרות תחושה, מתות. בעל הבית שלי תמיד היה אומר:
'היהודים היו ויהיו...' ¹⁰⁷.

נקמת פולנים בפולנים לאחר המלחמה על היהודים

לעדות האחרונה שהובאה כאן היה סוף אופייני: הפולני הצדיק מוציא את היהודי שלו לחופשי בהסתר, מפחד הרשעים הפולנים. סיום זה מביא אותנו לנושא הבא, תוצאותיה הבלתי צפויות של השואה. בתחילת המאמר ציינתי שהוא עוסק ביהודים ובפולנים אשר שרדו את השואה יחד – אם כי על פי כללים אחרים ובתנאים אחרים, אלה ואלה היו בסכנת מוות תמידית בשנות המלחמה; את אלה וגם את אלה רדפו וצדו באזורים הכפריים של פולין גם אחרי שהמלחמה הסתיימה. "איכר אחד אמר, שאילו ידע מי החביא יהודים בביתו, היה רוצח אותו מיד" – כך בעדותה של תמה קפלן. ¹⁰⁸

במכתב שכתבה מרים הוכברג־מריאנסקה (Marianska) בשנת 1947 למערכת העיתון הפולני שיצא בפריז "תרבות" ("Kultura"), ¹⁰⁹ אפשר לקרוא על הפולנים הצדיקים, אשר בעדויותיהם לפני הוועדות לתיעוד היסטורי ביקשו שלא יגלו את פרטיהם האישיים, כי רצו להמשיך לחיות בשקט בסביבת חייהם. ¹¹⁰ למרות הרצון הטוב, לא תמיד נשמר סודם זה. "כאשר באו הסובייטים, הגברת שלי רשמה אותי בבית ספר אחר כזיגמונט ויינראוב והייתה נאלצת למסור אותי לפנימייה, כי האנשים התחילו להציק לה על כך שהחזיקה אצלה יהודי". ¹¹¹

וצלאב אנדרשייביץ' (Andersheyevitz), מהכפר יאנוב שליד ביאליסטוק, הסתיר בשנות הכיבוש הגרמני את אברם ליפצר בן ה־19. לאחר השחרור רצה ליפצר לקבל לידי חזרה את הרכוש שהפקיד למשמרת אצל אחד השכנים, אבל ויתר לאחר שאיש מיליציה ממכריו הזהיר אותו שעומדים להתנקש בחייו. רושמת הפרוטוקול מציינת:

107 ארכיון המכון 301/3262, עדות שנמסרה בקרקוב ב־25/6/1947. אותו מוטיב עצמו, של העברת היהודי שהוסתר בהסתר, מופיע גם בעדותו של פנחס גרושנייבסקי, ארכיון המכון 301/2736: [שנת 1946] "החביאה אותי מתחת לשמיכה, ובכפרים המרוחקים הייתה אומרת שאני בן אחותה. הסיעה אותי ללומז'ה, עיר מולדתי. פחדתי שמישהו יכיר אותי ויוכל להרוג אותי, כי שם כבר לא גר אף יהודי אחד".

108 ילדים מאשימים, עמ' 133.

109 ראו גם ילדים מאשימים, עמ' XXXII.

110 ראו, למשל: ילדים מאשימים, עמ' 131: "אדון זה אינו מעוניין שיזכירו את שמו, כי הוא לא רוצה שיידעו שהסתיר יהודייה". ראו גם [את] מה שעבר על אנטונינה ויז'יקובסקה מידוובנה אחרי המלחמה – היא הוכתה על שהסתירה יהודים. במקור הנ"ל, עמ' 253: "צעקו: 'אתם משרתים שפלים של היהודים, הסתרתם יהודים שצלבנו את ישועו!"; ראו גם עמ' 255: "אני מרוצה מאימא. אבל אחותי חושבת, שמוטב שנכחיש, כי אחרת יחתכו לכולנו את הראש"; עמ' 256: "את עצמך אינך יודעת, גברת, איפה אנחנו חיים. אז תגידי את, גברת, כמה אנשים כאלה יש שזה ימצא חן בעיניהם שאני הסתרת יהודים? אחד מעשרה? זה כנראה שאני עוד מגזימה?... בפולין לא הייתי מגלה דברים כאלה לכומר בעד כל הון שבעולם".

111 ילדים מאשימים, עמ' 111.

לאחר שליפצר נמלט, חיפשה אותו המיליציה בטרופימובקה (Trofimówka). בעל הבית אנדרשייביץ' הוכה על ידי אנשי המיליציה, ששברו שתיים מצלעותיו (תעודה רפואית מיאנוב). כמה ימים לאחר מכן שוב היו אצלו ושוב הכו אותו. בפעם הראשונה גם שדדו אותו. לפני שבוע היו שוב, קרעו את דש הפרווה ממעילו, "בשביל מה שמרת על היהודי".

לאחר שליפצר דיווח למפקדת המיליציה המחוזית בביאליסטוק, פוטר שניים מאנשיה ביאנוב מעבודתם.¹¹²

גם שלוש העדויות הבאות עוסקות באירועים במחוז ביאליסטוק שבו, אחרי נסיגת הגרמנים מן האזור, בולטת במיוחד התופעה של רדיפה אחר פולנים שהצילו יהודים.

[שיכון רוסולטי (Rosolty), מועצה כפרית זוויקי (Zwyki), על יד ביאליסטוק]. באוקטובר 1945 נודע "לכנופיות היער" שבוגוסלב פוגוז'לסקי (Pogorzelski) הסתיר אותי בתקופת הכיבוש. בלילה... דפקה על דלת ביתו כנופייה של שמונה אנשים. בעל הבית התחבא בעליית הגג, אשתו פתחה את הדלת. מיד אמרו לה, "תני לנו את היהודי הזה. איך את, קתולית, לא מתביישת להסתיר יהודי!" הם לקחו את פוגוז'לסקי לחדר נפרד, הכו אותו, איימו, וכשלא מצאו אותי העמיסו את כל הרכוש בשקים והבטיחו להחזיר אותו רק אם בתוך שלושה ימים יסגירו אותי... פוגוז'לסקי לא ישן בביתו שלושה חודשים לאחר המקרה הזה... כשעברתי להתגורר בביאליסטוק, היה פוגוז'לסקי בא אליי לעתים קרובות ומתלונן שאנשי הכנופיות מבקרים אצלו מדי פעם, סוחטים אותו באיומים ועוקבים אחריו..."¹¹³

עדותם של בני הזוג גוסקוב, איכרים שהסתירו תשעה יהודים במשך 22 חודשים; ויז'יקי (Wyżyki), מועצה כפרית פוכלי (Puchaty) "לאחר שהחזית עברה מערבה, באו הפרטיזנים והציקו לנו כמה שנים. הכי נורא היה בלילה... זה עלה לנו הרבה בריאות. מרוב פחד האישה לקתה בלבה..."¹¹⁴

112 עדות שמואל גולדברג, ארכיון המכון 301/1251.

113 עדות שמואל גרבר, ארכיון המכון 301/3535. עדות דומה של פנחס גרושנייבסקי, ארכיון המכון 301/84: "לאחר השחרור באה אל האיכר במשקו אישה מן הכפר מיאסטקובו (Miastkowo), סאדובסקה שמה. שמעתי איך סיפרה שהסתירה יהודים וכי לכן היא מפחדת מנקמה מצד כנופיות היער, שכבר התקיפו אותה כמה פעמים, ירו, שדדו את הסוסים, דרשו זהב". גרושנייבסקי מסר גם עדות שנייה – ארכיון המכון 301/2736, שבה אנחנו קוראים: "בעל המשק שלי רצה שיטבלו אותי לנצרות ודיבר על כך עם הכומר, אבל הכומר פחד, כי בסביבה היו קבוצות חמושות של UPS ושל הכוחות המזוינים הלאומיים ואם היה נודע למישהו שאני יהודי, היו שודדים את כל רכושו של בעל הבית והורגים אותי".

114 ארכיון המכון 301/5835. ראו גם מכתבים של הניצולים שהוסתרו אצל משפחת האיכרים גוסקוב. מכתבים נשלחו מישראל בשנות השישים, ארכיון המכון 301/5812.

המחותנים שלי, קשישטוף ואמיליה דֶמְבוֹבְסְקי (Dębowski) מקנישין, הסתירו בביתם בתקופת הכיבוש הגרמני את הרב אברהם קרביץ עם אשתו וילדיו – סך הכול תשע נפשות. הם ישבו מוחבאים מתחת לרצפה בחנות... איש לא ידע על כך במשך כל תקופת הכיבוש. כאשר התקרבה החזית, פגש השכן את אשת הרב, שיצאה להביא מים מן הבאר. מאותו הזמן סחט השכן באיומים את משפחתו של מחותני... במאי 1945 סיפר השכן לכנופיית יערות אחת על משפחת דמבובסקי שהסתירה יהודים. הם התנפלו על הבית באחד הלילות ודמבובסקי חותני נרצח במיתו. יתר בני המשפחה הצליחו לברוח וכל הרכוש החקלאי נשדד...¹¹⁵

גם בסיום עדותה של נעמי צנטראור מופיע מוטיב הנקמה של פולנים בפולנים על שהצילו יהודייה: "לאחר השחרור אמרו לי שלא אוכל להישאר אצלם, כי אנשי מחתרת "צבא המולדת" פוקדים את הכפר לעתים קרובות, ובגללי יהרגו אותם... באחד הלילות באו אלינו אנשי "צבא המולדת". זה היה בסתיו, כמה חודשים אחרי השחרור. למחרת בבוקר הכריח אותי בעל הבית שלי לעזוב וטען שיהרגו אותו בגללי...".¹¹⁶ במצב זה של רדיפות, הדרך הטבעית הייתה לעזוב את פולין. רבים מאלה שעזרו ליהודים הגיעו להחלטה זו.

רשעים צדיקים

מאָרְק שפירא השווה פעם את אשמתם של הגרמנים והפולנים ביחס ליהודים למקבת ולליידי מקבת.¹¹⁷ המטפורה הזאת, אף שהיא פגומה מבחינות רבות, מאפשרת לנו להבין

115 עדות אלויזי קנופקה, ארכיון המכון 301/2966.

116 ארכיון המכון 301/2750.

117 Marek Szapiro, *Nim słońce wszędzie... Dziennik pisany w ukryciu 1943-1944* (opracował i przedmową opatrzył Feliks Tych przy współpracy Magdaleny Prokopowicz, Warszawa, 2007)

[מאָרְק שפירא, בטרם תזרח השמש... יומן שנכתב במסתור 1943-1944 (ערך והוסיף מבוא פליקס טיך, בשיתוף מגדלנה פרוקופוביץ', ורשה, 2007); רישום ביומן מ־15/9/1944:]

כשאני בוחן את סוגיית יחסם של הגרמנים ליהודים מצד אחד, ושל הפולנים ליהודים מצד שני, עולה בדעתי השוואה ספרותית, שונה מאוד בפרטים ושטחית... בטרגדיה "מקבת" שקספיר מציג לנו זוג נשוי של פושעים. ההבדל בינו לבינה בולט: הבעל, לפני שהוא מקבל החלטה לרצוח, אנוס להתלבט ולהיאבק בכוח כנגד עצמו. האישה מקבלת את ההחלטה מיד, בלא כל לבטים; אבל לכל מעשה חייב להיות משהו בהווייה הפנימית שאחראי לו – אם לא לפני ביצוע המעשה, אז אחרי! בשותפה לרצח קלת הדעת מכה המשבר המוסרי דווקא לאחר המעשה – וזאת משום שלא התרחש לפניו. זו בעיה עמוקה מתחום הפסיכולוגיה, ואני מביא אותה כדי להדגיש, שאין לה דבר במשותף עם האנלוגיה שברצוני להציע. היטלר הוא כאילו – עם כל ההבדלים – התגלמות של מקבת. לפני שהחליט לבצע את הפשע, חישב הכול מראש וניגש למלאכה בהחלטה נחושה; אם ינצח במלחמה – למי יהיה אכפת או גורל היהודים? או שיפסיד במלחמה ואז – מה לעשות, יבוא הסוף לשלטונו ולכל גרמניה, אבל היהודים כבר לא יהיו. אצל פולנים, לעומת זאת, ההחלטה לעזור לגרמנים בהשמדת היהודים נפלה בלא שום תהליך של הכנה מתאימה. ומה

מדוע היהודים, גם רבים שחייהם ניצלו הודות לפולנים צדיקים, בכל זאת אינם רוחשים אהדה רבה לעמם של אותם צדיקים.

הספרים הידועים על הצלת יהודים בידי פולנים, כמו "הוא בן מולדתי" של ולדיסלאב ברטושבסקי וזופיה לוין,¹¹⁸ או אלה שבמרכזם ארגון "זֶגוֹטָה" (Żegota),¹¹⁹ שסייע להצלת יהודים, מתרכזים בפעולות בקנה מידה ארצי שארגן אותו תא רב זכויות של "צבא המולדת". ואולם הספרות הזאת מייצגת כמעט אך ורק את הרוח והרצון של חלק מהאינטליגנציה הפולנית, שהייתה מבודדת בדרך כלל בהשקפותיה על "השאלה היהודית", ופעלה בעיקר בערים.¹²⁰ הפרובינציה הפולנית, שבעדויות הנידונות כאן מיוצגת בעיקר על ידי מחוזות קלצה וקרקוב, הייתה סביבה אנושית שונה בתכלית. עם זאת, אף שגם שם היה אפשר לפגוש, בצמרת הארגונים המחתרתיים, אנשים שהבינו עד כמה החובה להציל יהודים חיונית לשמירת רוחו הלאומית ורמתו המוסרית של הציבור כולו,¹²¹ הרי מבחינה מוסרית היוותה הפרובינציה הזאת "תחתית שבתחתית" של הציבור הזה. היא הייתה מוזנחת, חיה על פי אמות מידה משלה, ולא גילתה נאמנות מוחלטת לשום סמכות. אפילו הכנסייה, שבעיקרון זכתה כאן לתמיכה הרבה ביותר, לא הייתה מסוגלת לשנות הרבה בסביבה מוזנחת זו, כל שכן שהיא עצמה עברה אך זה מכבר תהליך מואץ של הבשלת המודעות בנוגע לתוצאותיה של האנטישמיות, שקודם לכן הייתה חלק ניכר ממשנתה ושהאינטליגנציה נטתה לזלזל בחשיבות השפעתה.

הציבור הפולני, כציבור, אוהב להזדהות עם פועלם של הצדיקים שלו. בקרב חסידי אומות העולם, שזכו בתואר זה מטעם "יד ושם", הפולנים מהווים את הקבוצה הגדולה ביותר. הבעיה היא שאותם פולנים שהצילו יהודים עשו זאת כיחידים, בעיקר בניגוד לעמידתו של הכלל הפולני. כשותפות אזרחית ודתית – ולפחות במחוזות קלצה וקרקוב, שאליהם מתייחסות העדויות שנבחנו כאן, לא עמד הציבור הזה במבחן.

* תרגם מפולנית: אלכסנדר נצר

שמרגש ומעורר יצרים במצב זה נובע מכך שניצחון הפולנים איננו ניצחוננו של היטלר. במקרה זה, הצלחתה של לידי מקבת תלויה במפלתו של מקבת. ומה בעצם היה אפוא הגורם שהעלה על דעתי את האנלוגיה הזאת? – זהו הדימוי המכריע: כאשר בעלות הברית המנצחות יישבו לסעודת הניצחון, תתגלה לעיני לידי מקבת הפולנייה (אך גם לעיני העולם) דמות הדמים של רוח בנקו, רוחו של היהודי הפולני. ולא תהא זו התגשמות של מוסר כליות, אלא – בגילוי מלא ובמלאו ההחלטיות – הפניית אצבע מאשימה כלפי פולין.

118 W. Bartoszewski, T. Prekerowa, *Ten jest z ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939-1945* [1968] (wyd. trzecie, Warszawa, 2008) [ולאדיסלאב ברטושבסקי וט. פרקרובה, הוא בן מולדתי. פולנים לעזרת יהודים 1939-1945 (מהדורה שלישית, ורשה, 2008) (מהדורה ראשונה 1968)].

119 Dariusz Libionka, "Polskie piśmiennictwo na temat zorganizowanej i indywidualne pomocy Żydom (1945-2008)", *Zagłada Żydów: Studia i Materiały*, vol. 4 (Warszawa, 2008), pp. 17-80 [דריוש ליביונקה, "סקירת הכתיבה הפולנית על נושא העזרה ליהודים על ידי יחידים וארגונים 1945-2008", שואת היהודים: עיונים ומקורות (פולנית), כרך 4 (ורשה, 2008), בעמ' 17-80].

120 שם.

121 דמות ספרותית בולטת, שזו רמת המודעות שלה, היא של לשק בנובלה של סלבומיר מרוז'ק, "אף": Sławomir Mrozek, "Nos", z tomu tegoż, *Życie i inne okoliczności* (Warszawa, 2003) [בספרו החיים ונסיבות אחרות (ורשה, 2003), עמ' 79-91].

